

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

**Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
“Подвигу народному жити у віках”,
присвяченою 60-річчю
Перемоги у Великій Вітчизняній війні**

15 квітня 2005 р.

**ХАРКІВ
2006**

Одинадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції “Подвигу народному жити у віках”. – Харків, 2005. – 124 с.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, вчених вузів, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції “Подвигу народному жити у віках”, що проходила у рамках XI Сумцовських читань у Харківському історичному музеї.

Видання розраховане на музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

Друкується за рішенням науково методичної ради Харківського історичного музею, протокол № 4 від 28 квітня 2005 р.

Редакційна колегія: О.Д. Івах, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею (ХІМ);
А.В. Легейда, головний зберігач ХІМ;
В.С. Аксьонов, к.і.н., завідувач відділу археології ХІМ;
В.А. Сушко, завідувач відділу етнографії;
Н.В. Огурцова, завідувач відділу інформатики ХІМ.

Рецензенти: С.М. Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна);
С.І. Посохов, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна).

Одинадцяті Сумцовські читання

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

О.Д. Івах,
*заст. директора Харківського історичного музею
з наукової роботи*

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Величний День Перемоги, 60-річчя якого відзначається цього року, назавжди ввійшов в історію як день врятування людства від коричневої чуми.

Для українців, як і для всіх інших народів, об'єднаних тоді у СРСР, Велика Вітчизняна війна була справедливою, визвольною боротьбою за право на вільне життя, за свою землю, за гідне майбутнє. І сьогодні подвиг захисників і визволителів Вітчизни залишається невичерпним джерелом патріотизму та незалежної віри у свої сили.

Проблема висвітлення всесвітньо-історичного значення розгрому фашистської Німеччини у II світовій війні постала в усій своїй складності та гостроті ще до завершення війни. Особливу роль в цій важливій справі було приділено саме такому ефективному засобу культурно-освітньої та виховної роботи в масах як музейна справа. Ще у 1943 р. в розпал битви за визволення України, її уряд ухвалив рішення про організацію республіканського музею історії Великої Вітчизняної війни. Відразу ж після звільнення України від фашистських загарбників у історичних та краєзнавчих музеях обласних центрів почалася робота по збиранню експозиційних фондів та створенню стаціонарних й пересувних виставок, присвячених війні. Були такі виставки і в нашому музеї, що згодом, удосконалюючись, переросли у розділ стаціонарної експозиції.

Особливість музею як наукового закладу полягає в тому, що він повинен всі види наукової інформації робити доступними для всіх категорій своїх відвідувачів від школяра до вченого. Але оскільки історична наука недостатньо використовує специфічні музейні джерела, музеї своїми дослідженнями намагаються якимось чином заповнити цю прогалину: збирають супутню інформацію, тобто “легенду” музейного предмета, аналізують його ознаки (написи, зображення, матеріал тощо), виявляють нові факти, уточнюють і розширюють деякі аспекти наукових проблем. Такі дослідження збагачують історичні знання, їх результати фіксуються різноманітною фондовою документацією та використовуються, насамперед, науковими співробітниками музею для вирішення проблем практичної музейної роботи.

Наукове опрацювання музейних предметів вже багато років проводиться в музеї комплексно з врахуванням всіх його стадій: обліку, вивчення та описування, наукову інвентаризацію, складання довідкових карток,

Харківський історичний музей

вдосконалення науково-довідкового апарату тощо. За відсутністю достатніх коштів музейну інформацію науковцям доводиться опрацьовувати, на жаль, старими традиційними методами за допомогою журналів, книг, карток, паспортів. Дієвим засобом стала робота з комп'ютеризації фондів.

У процесі дослідження музейних предметів та інформації, що їх супроводжує, використовуються також інші матеріали, зокрема, архівні матеріали і довідкова література.

Незважаючи на вкрай обмежені можливості, науковці музею беруть участь у науково-практичних конференціях, є авторами статей у наукових збірниках, намагаються підтримувати науковий і творчий зв'язок з іншими музеями: Національним музеєм історії України та Меморіальним комплексом "Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." у Києві, Белгородським та Курським краєзнавчими музеями, музеєм страчених Євреїв Європи у Берліні та ін.

До найважливіших видів діяльності музею належить також робота з наукового комплектування фондів. Сьогодні фонди нашого музею налічують майже 250 тис. одиниць зберігання, серед яких чільне місце належить музейним предметам періоду Великої Вітчизняної війни. Основна увага співробітників у пошуковій діяльності, зосереджена на пошуку матеріалів, за допомогою яких можна було б поглибити показ народного характеру війни, дати узагальнений образ Солдата, зробити висновки як з героїчних, так і трагічних сторінок історії війни, підкреслити справжню ціну Перемоги. Серед нових надходжень музею з цієї тематики слід назвати комплекс матеріалів та книгу споминів "Штрафной удар, или как офицерский штрафбат дошел до Берлина" ветерана Великої Вітчизняної війни Пильцина Олександра Васильовича, комплекс матеріалів, до якого входять бойові ордени і медалі, документи та особисті речі воєнного часу ветеранів Великої Вітчизняної війни, професора ХІСІ Перова Сергія Мануйловича та проректора ХНУ ім. Каразіна Коломійця Василя Федоровича та ін.

У результаті дослідницької роботи за останні 5 років науковцями музею створено 18 пересувних і 2 стаціонарні виставки. При виборі їх тематики керівними засадами були історична, політична і культурна значимість відкриття тієї чи іншої проблеми, її актуальність. Плануючи свою роботу, творчий колектив музею виходить з тих завдань, що стоять перед усім українським суспільством - на прикладі звияжнього покоління Великої Вітчизняної війни виховувати людей у дусі миру, сприяти їх спільній боротьбі проти загрози війни.

Тематика музейних виставок за воєнною тематикою нерідко визначалася вдалим комплектуванням фондів. Так, наприклад, були створені короткотермінові стаціонарні та пересувні виставки до ювілейних воєнних дат:

- "Вони пройшли крізь полум'я війни";
- "Реліквії бойової слави";

Одинадцяті Сумцовські читання

- “Збережена пам’ять”. Виставка нових надходжень
- “Велика Вітчизняна”.
- “Далеко від лінії фронту”;
- “Довіку в пам’яті людей”;
- “Партизанська слава”.

Створення виставок дозволяє глибше розкрити ту чи іншу тему історії війни, привернути увагу громадськості до реліквій музею, урізноманітнювати науково-освітню роботу, повніше використовувати фондову колекцію.

Готуючись до знаменної дати 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, колектив музею прагнув створити виставку, стержньовим напрямком якої є: Україна, Харківщина як її частина і український народ у Великій Вітчизняній війні, їх внесок у перемогу над фашизмом. У оновленій експозиції показані також такі поворотні воєнно-політичні події, що мали безпосереднє значення для долі України, як Московська, Сталінградська і Курська битви, Берлінська операція, участь в них народу України та зміцнення міжнародного авторитету республіки, оскільки, як відомо, Україна вийшла з війни у новій якості: вперше у своїй історії стала соборною, увібравши до свого складу всі українські землі.

Червоною ниткою експозиції є людський фактор, солдат-переможець, на плечі якого ліг основний тягар війни.

Історія Великої Вітчизняної війни знаходить висвітлення і в науково-освітній роботі музею. Велику допомогу у її проведенні співробітникам музею надали ветерани Великої Вітчизняної війни, які виступали перед відвідувачами з своїми спогадами, зокрема Герой Радянського Союзу Остащенко С.М., кавалери бойових орденів Дубина М.І., Замалєєв С.Ш., Лежебоков І.В., Серьогіна З.П., Андрущенко Є.В. та інші.

Однак, не дивлячись на зазначені успіхи музею у висвітленні історії Великої Вітчизняної війни, перед колективом стоять серйозні завдання, які потребують вирішення.

Через відсутність необхідних коштів музей не може придбати необхідне обладнання для фондів і експозиційних залів, а значить створювати експозиції і виставки на сучасному рівні, використовувати сучасні технічні засоби. Відсутність коштів та належного автотранспорту виключають можливість проведення експедицій по збору експонатів у райони області, що негативно впливає на загальну картину наукового комплектування фондів. Відсутні, через брак коштів, наукові відрядження наукових співробітників для роботи у республіканському та інших архівах за воєнною тематикою.

Крім об’єктивних причин, на жаль, є цілий ряд недоліків, які вже залежать і конкретно від самих співробітників музею: останні роки спостерігається недостатнє поповнення матеріалів, які розповідають про Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів орденів Слави. Співробітники музею мало уваги надавали опрацюванню матеріалів за воєнною тематикою в обласному архіві, значно звузилася відповідна тематика екскурсій і лекцій для

Харківський історичний музей

відвідувачів музею. І хоча перераховані недоліки стають зрозумілими, враховуючи непросте становище музею, пов'язане з переїздом, все ж потрібно знаходити резерви і можливості для нормального функціонування закладу.

Адже збереження пам'яті про тих, хто не жалів ні сил, ні здоров'я, ні навіть свого життя задля Батьківщини і народу, має величезний виховний, моральний аспект, облагороджує суспільство.

М.С. Юрченко,
*к. і. н., доцент кафедри українознавства та
культурології Харківського університету
Повітряних Сил*

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА: ПОШУКИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

XX ст. насичено многими событиями, но ни одно из них не может сравняться со Второй мировой войной и её составной частью – Великой Отечественной войной советского народа.

Богатейшая историография, которая сегодня включает более 20 тысяч названий монографий, книг, брошюр, сохраняет историческую память о военных днях 1939-1945 годов. При определённых изъянах качества всей этой литературы, прежде всего, необходимо видеть позитив, который направлен на воспитание патриотизма, готовности к подвигу, раскрытию зверств фашизма, правдивый показ реального вклада СССР и её вооружённых сил в разгром «третьего рейха». Наибольший изъян советской историографии - политическая заангажированность, в результате чего сформировалась жесткая схема конструкция, отступление от которой не допускалось, и постепенно она приобрела некоторые черты мифологизации.

Важнейшим фактором формирования исторической памяти о войне остаётся наука, которой необходимо отойти от идеологизации, мифотворчества и продолжать систематизировать и обобщать материал, представлять его в логической и хронологической последовательности, исследовать неизвестные и противоречивые её стороны. Сегодня усилия специалистов военной истории должны быть направлены на подготовку многотомных фундаментальных изданий по Великой Отечественной войне, которые станут настольной книгой для молодых исследователей.

На наш взгляд, можно было бы назвать четыре группы недостаточно исследованных проблем истории Великой Отечественной войны,

Первая это некоторые методологические проблемы принципиального порядка, которые хотя и получили в известной степени разрешение в исторической науке, однако требуют в ряде моментов серьёзной корректировки.

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Вторая группа проблем связана с существовавшими долгое время определёнными «закрытыми зонами» в изучении прошлой войны.

К третьей категории следует отнести проблемы и темы, которые или исследовались поверхностно, или совсем не изучались по целому ряду причин. Сюда я бы отнёс отсутствие крайне необходимой серии капитальных научных книг по всем битвам и важнейшим стратегическим операциям Великой Отечественной войны, а также не получила капитальной разработки такая крупная тема, как «Советские полководцы и военачальники Великой Отечественной войны».

Последняя группа – это дальнейшее изучение вклада Украины и отдельных её регионов, в частности Харьковщины в разгроме фашизма. Возникает масса вопросов по проблемам оккупационного режима на украинских землях, межнациональных отношений, в том числе действий ОУН-УПА, переходу от войны к миру и т.д.

Разрешение перечисленных выше проблем будет связано с поиском новых источников, их классификаций, а также генерированием новых концептуальных подходов и методик исследований на основе формирования альтернативных научных школ.

История войны карает за незнание её уроков и поэтому вопрос «белых пятен» Великой Отечественной войны заслуживает внимание не только учёных-историков, но и музейных работников, издательств и средств массовой информации.

Я.С. Музиченко,
*співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
НАН України*

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ У РОКИ 2-Ї СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВТРАТИ, ОБЛІК, РЕСТИТУЦІЯ

Загальновизнано, що дві третини усіх культурних втрат колишнього СРСР у II світовій війні складають втрати України. Значну частину втрачених культурних цінностей становлять пам'ятки етнокультури, що представляли національні реліквії, етногенез народу, його побут та сакральне мистецтво: пам'ятки археології, козацькі старожитності, твори декоративно-вжиткового мистецтва, церковне начиння тощо.

Обставини й причини втрат українських етнокультурних цінностей були різними. Це, насамперед, свідоме нищення пам'яток згідно з тактикою «спаленої землі»; вивезення пам'яток з України до Німеччини, Румунії та Угорщини під час тимчасової окупації; переправлення з Німеччини до СРСР (в обхід України) внаслідок реституційного процесу. Облік втрат українських

Харківський історичний музей

культурних цінностей у Другій світовій війні, що розпочався ще в 1942 році, спирався на дані радянські, які на сьогодні не можна визнати за цілком правдиві. Адже відповідальність за прорахунки радянської адміністрації та свідомі акції нищення намагалися покласти винятково на нацистів.

У даному матеріалі зупинимося на фактах втрат, пов'язаних з недбальством радянської адміністрації в перші місяці війни та з непрозорістю реституційного процесу в перші роки повоєння.

Евакуація українських музейних цінностей та архівних матеріалів під час II світової війни – досі нерозкрите питання. Перевезенням на Схід музейних експонатів керували Рада з евакуації (Москва) та згодом військові ради фронтів. Вивозити цінності в евакуацію не встигали, бо часом дозвіл на вивезення надходив з Москви надто пізно. Неевакуйованими залишилися фонди музеїв 10 областей України. Можливо, що тільки менше половини евакуйованих музейних та архівних цінностей досягли свого місця призначення – дорогою їх бомбили, грабували. Так, з Івано-Франківського краєзнавчого музею 1941 року було вивезено в евакуацію вагон експонатів – тільки деякі речі повернулися до музею після війни; дорогою в евакуацію розгубилася частина цінних експонатів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького; з 8 ящиків експонатів Нікопольського краєзнавчого музею у 1941 році дорогою в евакуацію зникло 6. Повного обліку евакуйованих з України музейних цінностей не було проведено.

Багато етнокультурних цінностей з українських музеїв, що не були евакуйовані, загинули під час бомбардувань, вибухів, у пожежах, або ж були вивезені нацистами на Захід. Частина цінностей була знищена радянською адміністрацією згідно з тактикою “спаленої землі”. Так, разом з Успенським собором Києво-Печерської лаври у листопаді 1941 року радянськими підривниками було знищено безцінну колекцію тканин з дарчими написами князів і гетьманів.

Ідея реституції вивезених нацистами культурних цінностей виникла ще в розпал війни. 5 січня 1943 року СРСР, США, Великобританія та п'ятнадцять інших держав-членів антигітлерівської коаліції підписали Декларацію про повернення пограбованих нацистами пам'яток. У ході Нюрнберзького міжнародного трибуналу над німецькими військовими злочинцями було вирішено розпочати реституцію культурних цінностей, переміщених з окупованих територій під час Другої світової. Ешелони з культурними цінностями попрямували на Схід. Реституції цінностей з американських складів було проведено 1945, 1946, 1948, 1952, 1953 та 1962 роках.

До 1948 року з американської військової Зони до СРСР були передані понад 500 тисяч об'єктів культурних цінностей. Майже третину з них складали українські культурні цінності. Значна частина з них так і не повернулася в Україну, залишившись у російських сховищах. Таким чином, щонайменше 18 фресок та їх фрагментів з Михайлівського золотоверхого собору опинилися

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

у музеях Росії (11 з них на сьогодні вже повернуті). Той факт, що передана 1945 року Сполученими Штатами Америки з своєї зони окупації Німеччини до СРСР значна кількість музейних експонатів, пограбованих нацистами в Україні, донині перебуває у Російській Федерації, часом ще засекречена, ускладнює сучасний україно-німецький переговорний процес.

А.В. Легейда,
головний зберігач фондів ХІМ

НАГОРОДИ СРСР, ПРИСВЯЧЕНІ БОРОТЬБІ З ФАШИЗМОМ, У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Перші нагороди другої світової війни створили саме агресори, а не їх жертви. З кожним новим загарбненням, приєднанням, окупацією збільшується кількість нагород завойовників. Досить повно (86 зразками) вони представлені у музейній колекції. Нагороди ж руху опору фашизму виникли значно пізніше.

Так, у Радянському Союзі ідея створення відзнаки для учасників Великої Вітчизняної війни виникла у Ставці Верховного Головнокомандування тільки у квітні 1942 року. У перший період війни нагороджень було відносно небагато і проводилися вони вже існуючими орденами і медалями. 20 травня 1942 року був підписаний Указ Президії Верховної Ради СРСР про заснування ордена Вітчизняної війни у двох ступенях, створеного за ескізами художника А. Кузнецова. Це був перший орден, у статуті якого були розписані конкретні дії, які давали право на нагородження.

Першим орденом Вітчизняної війни I ступеня був посмертно нагороджений старший політрук В. Конюхов у серпні 1942 року. Орденом Вітчизняної війни I ступеня за час війни було нагороджено 344 тисячі чоловік, II ступеня - більше мільйона генералів, офіцерів, солдатів і партизанів.

У музейній колекції зберігається 14 орденів Вітчизняної війни I ступеня і 16 – II.

У 1985 році з нагоди сорокаріччя перемоги над фашизмом як пам'ятна нагорода війни був відроджений орден Вітчизняної війни. Колекція музею поповнилася двома ювілейними орденами Вітчизняної війни I ступеня і трьома – II ступеня.

У 1942 році у СРСР були засновані ще три ордени, призначенням яких було нагородження за вміле керівництво військами. Ці ордени отримали імена видатних російських полководців – Суворова, Кутузова і Олександра Невського. Орден Суворова і Кутузова були засновані у трьох ступенях, орден Олександра Невського ступенів не мав.

У 1943 році був заснований орден Богдана Хмельницького у трьох ступенях, який охоплював усі чини армії і флоту, а також і партизан, але нагороджували ним дуже рідко.

Харківський історичний музей

Весною 1944 року сім'я полководницьких орденів поповнилася нагородами для військових моряків – орденами Ушакова і Нахімова у двох ступенях. Одночасно були засновані медалі Ушакова і Нахімова для нагородження матросів і старшин.

Орден “Победа”, вищий військовий орден СРСР, був заснований 8 листопада 1943 року.

Полководницькі ордени Радянської держави представлені у музейній колекції, на жаль, тільки орденом Суворова III ступеня, яким був нагороджений Герой Радянського Союзу харків'янин, В.М. Косов.

Як продовження російської бойової традиції - солдатської нагороди, що протягом десятиріч символізувалася Георгіївським хрестом, у листопаді 1943 року був заснований орден Слави у трьох ступенях. Орден Слави III ступеня, який належав Д.А. Власенко, репрезентує у музейній колекції цю надзвичайно цінovanу солдатську нагороду. Повний кавалер ордена Слави дорівнюється у правах Герою Радянського Союзу.

Характерною особливістю Великої Вітчизняної війни був партизанський рух, який з часом поширювався, розростався і який гітлерівцям так і не вдалося придушити. Спеціальною нагородою для майже 100 тисяч учасників цього руху стала медаль “Партизану Отечественной войны” у двох ступенях, заснована у лютому 1943 року. У музейній збірці – одинадцять медалей “Партизану Отечественной войны” I і II ступеней, якими були нагороджені партизани і підпільники Харківщини.

За час війни були створені медалі, пов'язані з конкретними подіями на фронтах і в тилу, послідовний ряд яких є чудовою і достатньо повною ілюстрацією ходу війни.

Для нагородження понад 30 тисяч учасників оборонних боїв за Одесу, що тривали з серпня до середини жовтня 1941 року, була заснована медаль “За оборону Одессы”, єдиний екземпляр якої зберігається у музеї.

Дві медалі з музейної колекції розповідають про 250-денну героїчну оборону головної бази Чорноморського флоту Севастополя, усі учасники якої, включаючи і мешканців міста, нагороджені медаллю “За оборону Севастополя”.

Нечуваний подвиг здійснили у роки Великої Вітчизняної війни захисники міста Ленінграда, облога якого тривала з липня 1941 до січня 1943 року. Півтора мільйони військовослужбовців Ленінградського фронту і мешканців міста, які приймали участь у 900-денній обороні, були нагороджені медалями “За оборону Ленінграда”. П'ять цих відзнак зберігаються у музейній колекції.

Четверта медаль, заснована у грудні 1942 року, була присвячена захисникам Сталінграда. Сімсот п'ятдесят тисяч солдат, офіцерів і мешканців міста, які не залишили його під час боїв, що тривали з 17 липня 1942 до початку 1943 року, коли склала зброю армія Паулюса, нагороджені медаллю “За

Одинадцяті Сумцовські читання

оборону Сталінграда”. Медалі сімнадцяти захисників Сталінграда зберігаються у музеї.

1 травня 1944 року були засновані ще дві медалі: “За оборону Москвы” і “За оборону Кавказа”. Першою були нагороджені понад 1 мільйон учасників битви за столицю Радянського Союзу у грудні 1941 року (вісім таких медалей передали харків'яни до музейної скарбниці), другою – майже 600 тисяч учасників оборонної та наступальної операцій у битві за Кавказ у 1942-1943 роках (у музейній колекції десять медалей).

Єдиним екземпляром представлена у колекції медаль “За оборону Советского Заполярья” і двома – медаль “За оборону Києва”, яка була заснована вже після війни.

Медалі, присвячені подіям 1944-1945 років, відображають наступальний характер війни. Усі вони були засновані 9 червня 1945 року.

Першою за хронологією подій була медаль “За освобождение Белграда”. Після місячних запеклих боїв 22 жовтня 1944 року столиця Югославії була звільнена від фашистів. Тільки одна медаль у музейній колекції репрезентує цю битву.

Біля 700 тисяч воїнів, хто безпосередньо брав участь у штурмі міста 14-17 січня 1945 року, були нагороджені медаллю “За освобождение Варшавы”. Сім з цих нагород зберігаються у музейній колекції.

Ще дві медалі розповідають про бої, що точилися у січні-лютому 1945 року при штурмі Будапешта, за участь у яких 350 тисяч солдатів і офіцерів були нагороджені медаллю “За взятие Будапешта”.

З 6 до 9 квітня тривав штурм завчасно підготовленого фашистами до тривалої оборони Кенігсберга, де до того ж скупчилася величезна кількість німецьких частин, що відступали. Шість медалей “За взятие Кенигсберга” у музейній колекції свідчать про участь наших земляків у тих запеклих боях.

Після тижня безперервних боїв завершилася операція по взяттю Відня. На жаль, жодної медалі “За взятие Вены” у колекції немає.

Майже мільйон учасників штурму неприступної фортеці фашистського рейху Берліна і розгрому Берлінського угруповання були нагороджені медаллю “За взятие Берлина”. Медалі семи з них зберігає музей.

У День Перемоги, 9 травня 1945 року була звільнена Прага, остання європейська столиця, що залишалася у фашистів. На честь цієї події була заснована медаль “За освобождение Праги”, якою було нагороджено 400 тисяч чоловік. Дві медалі передані харків'янами до музейної колекції.

Наймасовіші нагородження у Радянському Союзі відбулися після Перемоги. Саме 9 травня 1945 року були засновані дві медалі: “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.” (61 медаль зберігається у музейній збірці) і “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.” (у колекції 71 медаль), відкарбовані тиражами більш ніж

Харківський історичний музей

10 мільйонів екземплярів кожна. Ними нагороджували учасників військових дій і трудівників тилу, які сприяли перемозі над фашизмом.

Останньою медаллю цієї епохи була медаль “За победу над Японией”, заснована у вересні 1945 року для учасників розгрому Квантунської армії.

Подвиги наших земляків у боротьбі з фашизмом відзначені десятками тисяч нагород Батьківщини, 359 з них зберігаються у музеї. Представлені у музейній експозиції, на численних виставках вони допомагають відтворити трагедію і подвиг народу за часів другої світової війни.

В.В. Заборовський,
викладач Харківського університету Повітряних Сил

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ БОЙОВИХ ЯКОСТЕЙ ЛІТАКІВ ВИНИЩУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ ВПС РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І НІМЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В цьому році виконується 60 років з моменту закінчення Другої світової війни, що стала однією із найтрагічніших сторінок в історії людства. Події тих років відразу ж стали об'єктом уваги істориків. З течією часу змінюється оцінка подій Другої світової війни їх окремих особистостей. Як написав в своїх спогадах колишній німецький винищувач, генерал-лейтенант ВПС ФРН у відставці, Гюнтер Ралль: “Зараз можливо більш об'єктивно говорити про той час, навколо якого існує стільки міфів”.

Що насправді являла собою германської армія? Добре підготовлена, вона була дуже серйозним супротивником. І тому всяке приниження переваг германської армії, в кінці кінців, є приниження переваг її переможців. Доречно процитувати слова Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова: “...Я супротивник того, щоб відкликатися про ворога, принижуючи його. Це не презирство до ворога, це недооцінка його. А в підсумку не тільки недооцінка ворога, а й недооцінка самих себе”.

Але в офіційній російській і вітчизняній історіографії досі існує безліч стереотипів, і міфів відносно ВПС РСЧА і ВПС Німеччини (Люфтваффе). Розглянемо деякі з них.

До початку Великої Вітчизняної війни “основну міць радянських ВПС в той час складали винищувачі І-15 і І-16 – застарілі і, як показав досвід Іспанії, вони не ідуть в порівняння з німецькими літаками.”, “на озброєнні ВПС Червоної Армії знаходились літаки в основному застарілих конструкцій. Вони мали невисоку швидкість, недостатню маневреність в вертикальній площині. Навіть чисельні нові типи літаків мали лише 7,62 мм кулемети. Супротивник же в основному мав гарматне озброєння, що підвищувало ефективність першої атаки”.

Одинадцяті Сумцовські читання

“В якісному відношенні радянські винищувачі напередодні війни і в перший її рік уступали однотипним літакам ВПС фашистської Германії. Основна кількість радянських винищувачів (більш 80 %) була представлена застарілими, по тому часу, типами літаків І-15, І-16, І-153. Вони мали недостатню горизонтальну і вертикальну швидкість, слабке, в основному кулеметне озброєння”, “...до початку Великої Вітчизняної війни винищувачі ВПС ЧА якісно значно поступали літакам німецької авіації, бо більшість винищувальних авіаційних частин були озброєні літаками, яки вимагали заміни (І-15, І-15бис, І-16, І-153)”.

“... Хоча до 22 червня 1941 року Радянські ВПС чисельно переважали супротивника, вони значно поступались йому в якості літакового парку.” “...Промисловість давала велику кількість літаків, але по своїм тактико-технічним даним вони, як справедливо затверджує, наприклад, прославлений радянський авіаконструктор А.С. Яковлев, були почасти застарілими, почасти не такими, яких вимагала війна.” Таким чином, якісні характеристики радянської авіаційної техніки свідомо занижувалися і не відповідали дійсності, в той же час якісно-кількісні характеристики літаків Люфтваффе необґрунтовано завишались.

Обговорення порівняльних переваг і недоліків німецьких і радянських винищувачів початку війни доречно почати зі порівняння характеристик наймасовіших на червень 1941 року “застарілих” радянських винищувачів, а також їхніх німецьких супротивників.

Маневреність. Аналіз тактико-технічних характеристик винищувачів ворогуючих сторін, дозволяє затверджувати, що міркування про “застарілість” радянських винищувачів абсолютно безпідставні. І-16 тип 24 і “Мессершмитт” – літаки, безумовно, одного рівня, але це дуже різні літаки. При однакових з Вf-109Е озброєнні, швидкості поблизу землі, І-16 поступався німецькому винищувачу в максимальній швидкості, значно переважаючи його в горизонтальній маневреності. Ще більш яскраво цю різницю видно на прикладі І-153, що поступав “Мессершмитту” в швидкостях на всіх висотах, майже в два рази переважав його в горизонтальній маневреності (нітрохи не поступаючись йому і в швидкопід’ємності). От думка з цього приводу пілотів, яким доводилось літати на І-16: “На максимальній швидкості в маневреному бою рідко хто літав. І-16, в принципі, легко і швидко робив до 500 км/годину, “109Е” літав швидше, але ненабагато, в бою різниця в їхній швидкості практичні не відчувалась. Динаміка розгону у І-16 була дуже гарною. (І-16 тип 28)”. Дуже низьке навантаження на крило в поєднанні з дуже високою тягоозброєністю, забезпечили дуже гарну маневреність. Звичайно, хотілося б поєднати в одному літакові рекордну швидкість з рекордною же маневреністю, але таке в принципі неможливо. Іншими словами, швидкість і маневреність знаходяться в непереможному протиріччі. Досвід Другий світовий війни довів, що без високої маневреності перемога в повітряному бою неможлива.

Харківський історичний музей

Озброєння. Всупереч очевидним фактам, зустрічались і зустрічаються публікації про те, що у німців винищувачі були озброєні гарматами, а у нас – “жалюгідними кулеметами”. Гарматні варіанти І-16 випускалися з 1937 року (тип 12, 17, 27, 28), а по кількості стволів, по калібру кулеметів і гармат І-16 тип 27, 28 в точності відповідав “Мессершмитту” серії Е. Причому боезапас снарядів на І-16 був в два рази більше. Аж до весни 1941 року тривало виробництво І-16 і з чисто кулеметним озброєнням (тип 18, 29). Саме поділ поршневих винищувачів на “застарілі”, з кулеметним озброєнням і “новітні” з гарматним, не вірний. Америка закінчила світову війну з “Мустангом” і “Тандерболтом”, що не мали жодної гармати – але їх не вважають “застарілими”. Бойовий досвід довів, що кожна з цих двох схем озброєння має свої переваги і своє право на життя.

Живучість. Вибір матеріалу обшивки: тканина, фанера, тонкий дюралевий лист до проблеми живучості літака не мав жодного відношення. А от що мало більше значення, так це вибір системи охолодження двигуна: повітряне або водяне. А зіркоподібний двигун повітряного охолодження не тільки не знижував живучості літака, але навіть слугував “щитом”, що захищають льотчика і бензобак І-16 при лобових атаках. І в цьому сенсі полікарповські винищувачі, безумовно, переважали в живучості своїх супротивників – всі літаки Люфтваффе (окрім малого числа бомбардувальників До-17 з двигуном “Брамо”), що брали участь в нападі на СРСР, мали двигуни водяного охолодження. Влітку 1942 року, на другому році війни (по статистиці командування радянських ВПС) бойові втрати на один літако-виліт у І-16 були нижче, ніж у будь-якого нашого винищувача з мотором водяного охолодження: Як-1, МіГ-3, ЛаГГ-3.

Таким чином, на 22.06.1941 року ВПС РСЧА мали на озброєнні літаки, які по своїм тактико-технічним даним не поступалися літакам винищувальної авіації Люфтваффе, а по окремим показникам навіть переважали їх і були здатні виконувати задачі, покладені на винищувальну авіацію.

В.Власко,
директор Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових

УЧАСТЬ ВАЛЕНТИНИ СТЕПАНІВНИ ГРИЗОДУБОВОЇ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ І ЇЇ ВНЕСОК У ПЕРЕМОГУ НАД ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Наша славетна землячка, видатна льотчиця, світова рекордсменка, Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, полковник ВПС, Людина з великої букви – Валентина Степанівна Гризодубова, дочка першого Харківського авіаконструктора, як і всі радянські люди, брала активну участь у Великій Вітчизняній війні.

Одинадцяті Сумцовські читання

Валентина Степанівна – начальник Управління міжнародних повітряних ліній написала рапорт із проханням про відрядження її в розпорядження ВПС.

Її перевели для роботи в Московську авіаційну групу особливого призначення (МАГОП).

7 вересня 1941 року в Москві в Колонному залі Будинку Союзів, відбувся перший Всесоюзний антифашистський мітинг радянських жінок. Відкрила мітинг В.С. Гризодубова. Першим головою Комітету була обрана Валентина Степанівна Гризодубова.

Ставши головою антифашистського комітету радянських жінок, й всією душею уболіваючи за Батьківщиною, Валентина Гризодубова й Марина Раскова писали листи Сталіну, у яких звучали слова: “Ми просимо Вас, товариш Сталін, дозволити сформувати жіночі винищувальні, бомбардувальні й штурмові полки, для бойової роботи як на фронті, так й у тилу по протиповітряній обороні найважливіших об’єктів країни...Жінки-льотчики, не шкодуючи свого життя, будуть виконувати будь-які бойові завдання...”

15 квітня 1942 року на підмосковному аеродромі Чкаловское почав формуватися 101 транспортний полк авіації далекої дії. Полк формувала депутат Верховної Ради СРСР, Герой Радянського Союзу, підполковник В.С. Гризодубова. Полк приступив до бойової роботи по боротьбі з німецькими загарбниками 25 травня 1942 року.

Полк під командуванням В.С. Гризодубової наносив бомбардувальні удари по комунікаціях у тилу супротивника, головним чином, по залізничних вузлах Вязьми, Льгова, Полтави, Ржева. Потім полк працював на Сталінградському напрямку. З 15 вересня 1942 року наказом Командуючого АДД полк був знятий зі Сталінградського фронту, і йому було поставлене завдання виконувати спеціальні завдання в інтересах партизанського руху.

В.С. Гризодубова особисто зробила 132 нічних вильоти. Відмінна, дисциплінована, знаюча свою справу командир, цілком заслуговувала звання “полковника”. І таке звання їй було присвоєно.

Із січня 1944 року полк бере участь у ліквідації блокади м. Ленінграда. Екіпажі полку зробили 191 бойовий виліт на бомбардування військово-промислових об’єктів Фінляндії.

“Матінка” так одночасно шанобливо, по сімейному добро звали Валентину Степанівну в полку. Досвідчена льотчиця особисто виконала більше 200 бойових вильотів. Її побоювалися й безмірно поважали. Її любили за справедливість, за прямоту, не показну відвагу.

В.С. Гризодубова літала на бойові завдання не тільки як командир корабля, але й для перевірки своїх екіпажів. Строго контролювала, як екіпаж діє на різних етапах польоту, на бойовому курсі, у момент бомбардування. В інших випадках вона літала як контролер виконання бомбового удару свого полку та всієї дивізії. Виконавши бомбардування, ходила навколо цілі, поки не

Харківський історичний музей

виконують завдання всі літаки, і особисто фіксувала успішність бомбового удару.

Крім обов'язків командира полку, з кінця 1942 року Валентина Степанівна ще виконувала обов'язки й члена Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів фашистів на окупованих територіях.

З ініціативи Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів фашистів на окупованих територіях у жовтні 1943 року відбувся перший суд над фашистськими злочинцями і їхніми посібниками саме в м. Харкові.

До осені 1944 року всі фашистські війська були вигнані з території нашої країни, залишивши після себе страшні сліди злочинів. Обсяг роботи надзвичайної комісії різко зріс: потрібно було узагальнювати підсумки розслідувань, тому що планували представити зібрані матеріали на майбутній міжнародний суд. З огляду на все це, уряд вирішив відкликати В.С. Гризодубову з її бойового поста й цілком перевести до роботи в комісії.

Саме цій жінці, нашій славній землячці, видатній льотчиці, світовій рекордсменці, Герою Радянського Союзу, Герою Соціалістичної Праці, присвячена частина експозиції у Меморіальному музеї-квартирі сім'ї Гризодубових, на якій представлені унікальні речі: книги, шкільні підручники й ноти з автографом Валентини Гризодубової, метроном, справжні документи й фотографії, пам'ятні сувеніри які були свого часу подаровані їй.

Музей веде активну роботу з популяризації історії родини Гризодубових, а також історії харківської авіації й космонавтики. Його співробітники й активісти займаються пошуком, збіркою, обробкою й зберіганням матеріалів, що розповідають про родину Гризодубових, про людей, причетних до авіації й космонавтики, проводять консультації із цих питань. Співробітники й активісти музею проводять активну роботу з увічнення пам'яті В.С. Гризодубової. Так 3 жовтня 2003 р. у м. Харкові на Московському проспекті біля ПК ХЕМЗ з ініціативи й при особистій участі працівників і активістів музею був відкритий **Пам'ятний знак** В.С. Гризодубовій. Зараз музей проводить роботу зі збору коштів на майбутній пам'ятник Героїні.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

О.Д. Рябченко,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту і оподаткування
НТУ “Харківський політехнічний інститут”

“ПЛАН МАРШАЛА” І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ У КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН ПІСЛЯВОЄННОЇ І НИНІШНЬОЇ ЄВРОПИ

В останні роки вітчизняні економісти все частіше звертаються до аналізу закордонного досвіду, плекаючи надію, що він допоможе знайти шляхи відродження України. Прикладів “економічного дива” немало, але і не так багато. Всі вони доводять необхідність сприятливого сполучення внутрішніх і зовнішніх факторів.

Великий інтерес представляє вивчення “плану Маршала” (названого іменем його автора – державного секретаря США і який був націлений на створення економічної допомоги США післявоєнній Європі) оскільки він дозволив вирішити у післявоєнній Європі подібні завдання: було відновлене виробництво, здійснена його структурна перебудова, а Західна Німеччина зуміла успішно перейти від тоталітарної економіки до ринкової, відродити і зміцнити демократичні цінності. “План Маршала”, створив нові основи для подальшої міжнародної економічної співпраці.

Стан сучасної української економіки в деякому відношенні нагадує післявоєнну Західну Німеччину і необхідність переходу від тоталітарної економіки до ринкової, порушення економічних зв'язків, що склалися, сильно розвинутий військово-промисловий комплекс, збереження в цілому промислового потенціалу і при цьому неповне його використання, різке падіння рівня життя. В той же час є значні відмінності, головні з яких – збереження в Німеччині, в тоталітарний період приватної власності, а також традиційної культури праці і підприємництва.

Вивчення відновлюваних процесів у післявоєнній Європі дає підстави для серйозних роздумів, воно дозволяє провести певні історичні паралелі та підводить до достатньо значних висновків. Потрібно мати на увазі, що за економічними програмами “плану Маршала” стояла ретельно опрацьована політична філософія. Система політичних передумов і умов для успішної реалізації наміченого включала :

- підхід до США і Європи, як до єдиного цивілізованого цілого, визначення спільності економічних, культурних і духовних цінностей, історичних традицій;

Харківський історичний музей

- у якості об'єкту “плану Маршала” Європа розглядалась, як єдиний економічний простір, що закріплювалось міжнародно-правовими угодами між європейськими державами учасниками;

- Європа не являлась пасивним об'єктом допомоги США, а була ініціативною стороною в розробці і реалізації плану (в частині його довготермінових аспектів). Доктрина “самодопомоги” стала найважливішою рисою проекту: в нього були закладені установки на недопустимість “ефекту звикання”, передбачалось стимулювання найшвидшого подолання залежності від зовнішньої допомоги;

- Як першочергові пріоритети розглядались: відродження виробництва, і притому на новому технологічному базисі, розширення зовнішньої торгівлі, підтримання міжнародної фінансової стабільності, встановлення справедливих обмінних курсів;

- Обсяги допомоги (102,0 млрд. доларів у цінах 1990 р.) відповідали масштабам завдань, а механізм її надання (40 % допомоги припадав на перші 15 місяців) забезпечувати запуск і стартовий розгін проекту.

Для реалізації “плану Маршала” була створена ешелонована організаційна інфраструктура як в США, так і в Європі. Права і зобов'язання сторін в процесі реалізації проекту детально регламентувались. Розроблялись орієнтири і стимули зростання виробництва, аж до спеціальних проектів по збільшенню випуску найважливіших продуктів. Форми допомоги були достатньо різноманітні, причому безкоштовна допомога за своєю часткою виявилась виключно великою. Гарантії виконання відновлюваних програм визнавались більш значними, ніж повернення наданих коштів. Використання коштів суворо контролювалось США, але не стільки шляхом детального регламенту, скільки через “Інфляційне табу”. Для підтримання міжнародної фінансової стабільності і управління міжнародним обміном була розроблена система врегулювання торгових дефіцитів, а в подальшому – міри в межах Європейського платіжного союзу.

В сучасній Україні ще не створена подібна інфраструктура. Це змушує сумніватись у тому, що закордонні кредити дадуть очікуваний ефект. Серйозну розмову про допомогу Заходу необхідно випередити розробкою відповідних доктрин, формуванням політичних передумов і умов.

Очевидно, що перетворення, які проводяться нині на території України, виходять за межі державних проблем. Ці реформи могли б стати об'єктом широкої міжнародної співпраці на основі проектів, порівнюваних з “планом Маршала” для післявоєнної Європи. В цьому сенсі допомога Заходу українським реформам була б бажаною і корисною. Вона вже нині могла б здійснюватись за наступною схемою: двосторонні кредити на фінансування критичного імпорту, довготермінові кредити Світового банку і

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Європейського банку реконструкції і розвитку на програми структурної перебудови економіки, а також засоби від міжнародного валютного фонду в стабілізаційний фонд гривні, на підтримку платіжного балансу і відстрочки платежів.

Україні, очевидно, не слід розраховувати на прилив західних капіталів, порівнюваних з їх обсягом згідно “плану Маршала”. Таких коштів на Заході нині немає. Тому основну опору необхідно зробити на внутрішні джерела інвестиції.

“План Маршала” дозволив вирішити дилему : державний контроль або ринкова економіка на користь вільної конкуренції при розумному державному втручанні в інтересах соціального захисту населення.

В.М. Орлова,

*ст. викладач кафедри бухгалтерського обліку і аудиту
Української державної академії залізничного транспорту*

Н.М. Островерх,

*асистент кафедри фінансів і статистики
Української державної академії залізничного транспорту*

А.І. Куденко,

*асистент кафедри фінансів і статистики
Української державної академії залізничного транспорту*

ЦІЛІ І МЕХАНІЗМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДОПОМОГИ ЗГІДНО “ПЛАНУ МАРШАЛА”

Основне завдання “плану Маршала” було оформлене у вигляді закону США про економічну співпрацю на 1948 рік, полягало в тому, щоб “Підтримати і зміцнити принципи індивідуальної свободи, вільні інститути і дійсну незалежність в Європі шляхом допомоги тим країнам, що приймають участь в єдиній програмі відновлення, заснованій на власних зусиллях країн і їх взаємному співробітництві”. Розуміючи, що європейський ринок здійснює стабілізуючий вплив на світову економіку, Маршал стверджував, що США мав ставити своєю метою як можна швидше покінчити із залежністю від їх допомоги. План включав міри по відродженню виробництва, розширенню зовнішньої торгівлі, підтриманню міжнародної фінансової стабільності, розвитку економічної співпраці, в тому числі різноманітні кроки, спрямовані на встановлення справедливих обмінних курсів і зняття торгових обмежень. Слід зазначити, що в перші післявоєнні роки країни Західної Європи відчували гострий дефіцит валютних ресурсів для сплати імпорту з США (“доларове голодування”). США опинились перед можливістю різкого зменшення свого експорту в Європу. Тому “план Маршала” був спрямований не тільки на

Харківський історичний музей

вирішення економічних і політичних проблем країн Західної Європи, але і на підтримання власного американського експорту. США не тільки фінансували зростання експорту з самих США, в тому числі надлишків сільськогосподарської продукції, але і зробили умовою допомоги зниження торгових бар'єрів, що сприяло свободі торгівлі в Європі. Були прийняті кодекси про ліберізацію торгівлі і рух капіталу. В той же час, дякуючи створенню Європейського платіжного союзу, здійснилась лібералізація взаємних платежів.

В якості складової частини закон США про економічну співпрацю 1948 року включав положення про захист національної (внутрішньої) економіки. По-перше, це стосувалось закупівлі нафти і нафтопродуктів за межами США і обмеження вивезення нафтоспоживаючого обладнання в країни, де можливе використання альтернативного палива і джерел енергії. По-друге, визначався розмір експорту пшениці і особливо стимулювалось спрямування надлишків сільськогосподарського виробництва для постачання на рахунок допомоги європейським країнам по “плану Маршала”.

Американський уряд гарантував капіталовкладення своїх підприємців і повернення у будь-який момент інвестованих сум в доларах. Увесь прибуток, отриманий американськими компаніями в місцевій валюті, також міг вивозитись в США в доларах. Поряд з гарантіями і привілеями двосторонні угоди передбачали зняття всіх обмежень з імпорту американських товарів, зниження мита, постачання в США військово-стратегічної сировини.

В ході реалізації “плану Маршала” відбувалось перекачування доларів в активи приватних американських компаній, так як в силу дефіциту зовнішньоторгового балансу країн Західної Європи асигновані їм державні кошти США повертались назад, але вже до приватних фірм, що здійснювали постачання до Європи. Це дозволило оживити американську економіку.

Окрім значної матеріальної допомоги “план Маршала” ніс в собі щось значніше – обмін знаннями, ноу-хау, який дав дуже багато і США, і країнам, що прийняли допомогу. Так, в результаті використання німецької наукової і технічної інформації та “імпорту” кращих німецьких вчених і техніків США отримали більше, ніж будь-які грошові репарації. Дж. Джимбел на підставі раніше засекречених документів підрахував, що в грошовому виразі вартість переданої в кінцевому рахунку приватним американським фірмам інформації про науково-технічні досягнення німецької промисловості в області виробництва синтетичного палива, в гумовій, текстильній, машинобудівній і керамічній галузях, у виробництві оптики досягла 10,0 млрд. доларів.

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

В.Ю. Харко,
*асистент кафедри менеджменту
Львівського національного університету ім. І. Франка*

В.Д. Єлісєєв,
*студент факультету бізнесу і фінансів
НТУ "Харківський політехнічний інститут"*

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ УГОДИ "ЛЕНД-ЛІЗ"

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend - leas, від lend – давати в позику і leas – здавати в оренду) – система передачі Сполученими Штатами Америки в позику або в оренду озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства і інших матеріальних ресурсів країнам, що приймали участь у війні проти гітлерівської Німеччини. В період другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Закон про Ленд-ліз був прийнятий конгресом США 11 березня 1941 року.

Витрати США на проведення операцій по Ленд-лізу з 11 березня 1941 року по 1 серпня 1945 року дорівнювали 46 млрд. доларів, що становило біля 13,0 % всіх воєнних витрат США за роки війни і більше 50,0 % їх експорту. Всього постачання по Ленд - лізу становило: озброєння (включаючи судна) на 22102,0 млн. доларів , нафтопродуктів на 2317, обладнання і матеріалів на 9689, продовольства на 6089 млн. доларів. Транспортні і інші послуги становили 3755,0 млн. доларів, а інші витрати (будівництво заводів, витрати федеральних агентств) – 2088,0 млн. доларів. Постачання по Ленд-лізу окремим країнам виразилось в наступних сумах: 30269 млн. доларів країнам Британської імперії (в тому числі Англія – 16090, Індія – 2188, Австралія – 1382, Нова Зеландія – 299), 9800 – СРСР, 1406 у Францію, 631 в Китай, 421 – в латиноамериканські країни, 424 – в інші країни. В свою чергу США отримали від країн антигітлерівської коаліції різних товарів і послуг в порядку зворотного Ленд-лізу на 7,3 млрд. доларів.

Ленд-ліз забезпечив масовий збут американських товарів на зовнішньому ринку, що сприяло підтриманню відносно високого рівня виробництва в США у цей період. Сутність Ленд-лізу полягала в тому, що уряд США за рахунок спеціальних бюджетних асигнувань на проведення Ленд-лізу і засобів, що відпускались військовим і морським департаментами, закуповує у американських монополій за накрученими цінами озброєння, боєприпаси і інші матеріали і, у відповідності з угодами, укладеними з країнами антигітлерівської коаліції, спрямовував ці матеріали своїм союзникам.

В угодах США з країнами, що отримали матеріали згідно Ленд-лізу, вказувалось, що при кінцевому визначенні винагороди за постачання згідно Ленд-лізу повинні бути враховані взаємні інтереси договірних сторін. Терміни і умови винагороди не повинні були ускладнювати торгівлі між країнами, які уклали угоду, а сприяти, до взаємного зиску, економічним відносинам між ними. Зокрема, мали бути передбачені міри по подоланню всіх форм

Харківський історичний музей

дискримінації в міжнародній торгівлі, зниженню тарифів і ліквідації інших торгових бар'єрів. Матеріали знищені, втрачені і використані під час війни, не підлягали, згідно Ленд-лізу ніякій сплаті.

Стосовно урегулювання розрахунків по Ленд-лізу між США і СРСР велись важкі переговори, про це свідчить і такий факт, що до середини 1953 року всі питання урегулювання розрахунків ще не були завершені. З метою швидкого урегулювання розрахунків по Ленд-лізу, Радянський уряд пішов на значне збільшення глобальної компенсації за решту товарів, отриманих згідно цієї угоди. При цьому слід зазначити, що сума всієї компенсації була знижена урядом Сполучених Штатів Америки.

Р.О. Нестеренко,
ст. викладач кафедри організації виробництва та управління персоналом НТУ "Харківський політехнічний інститут"

ВПЛИВ МАРКЕТИНГУ НА ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Маркетинг (англ. marketing) – це система організації і управління діяльністю фірми, спрямована на забезпечення максимального збуту її продукції, досягнення високої ефективності експортних виробів і розширення експортної частки. Під маркетингом розуміють також – систему стратегічного управління виробничо-збутовою діяльністю фірми, спрямовану на максимізацію прибутку засобом обліку і активного впливу на ринкові умови.

Маркетинг споживчих товарів – це орієнтація всієї виробничо-збутової системи компанії на використання останніх технологічних досягнень для створення нових моделей споживчої продукції, що відрізняються не тільки поліпшеними експлуатаційними характеристиками, але і, в ряді випадків, що задовольняють нові види потреб.

Маркетинг засобів виробництва – це маркетинг спрямований на пошук нових технологічних рішень у виробничому процесі, а також на розробку нових видів засобів виробництва, що дозволяють промисловому споживачеві знизити витрати і підвищити продуктивність праці.

Маркетинг послуг, здійснюється як супутня діяльність у комплексі з маркетингом споживчих товарів або засобів виробництва. Маркетингова можливість фірми - це спрямування маркетингових зусиль, за допомогою яких фірма може досягти конкурентної переваги.

Інформаційна маркетингова ревізія є систематизованою оцінкою і оглядом основних цілей і політики маркетингових функцій організації, методів, процедур і персоналу, котрий використовується для реалізації цієї політики і досягнення поставлених цілей. Маркетингова служба це спеціальний підрозділ підприємства, діючий на основі принципів і методів маркетингу. Маркетингове

Одинадцяті Сумцовські читання

середовище являється сукупністю активних суб'єктів і сил, діючих за межами фірми, що впливають на можливість керівництва служби маркетингу встановити і підтримати з цільовими клієнтами відносини успішної співпраці. Систематичним збиранням, відображенням і аналізом даних про проблеми, пов'язані з маркетингом товарів і послуг, займається маркетингове дослідження.

Маркетинговими посередниками є фірми, що допомагають компанії в просуванні, збуті і розповсюдженні її товарів серед клієнтури. До них відносяться торгові посередники, агентства, що надають маркетингові послуги і кредитно-фінансові заклади. Масове виробництво, масове розповсюдження і масове стимулювання збуту одного і того ж товару для всіх покупців власне і є масовим маркетингом.

К.І. Бакуменко,
зав. відділу фондів ХІМ

ЗНАХІДКИ ЕЛЕМЕНТІВ ЛУСКОВИХ СКИФСЬКИХ ОБЛАДУНКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Одной из характерных черт культуры народов населявших территорию Северного Причерноморья в VII-III вв. до н. э. (в том числе и территорию современной Харьковской области, где концентрируется памятники Северскодонецкого и частично Ворсклинского регионов памятников скифского времени) является помещение в погребение вместе с умершим его оружия и доспехов. Последнее определяет большую степень информативности погребальных памятников при изучении материальной культуры в целом и предметов вооружения в частности.

Вопросы вооружения и военного дела скифов давно привлекают внимание исследователей. Наиболее полно они освещены в монографиях А.И. Мелюковой, Е.В. Черненко, М.В. Горелика (Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д1-4. – 1964; Черненко Е.В. Скифский доспех. – К., 1968; Горелик М.В. Оружие древнего востока (IV тыс. – IV в. до н.э.) – М., 1993).

В результате раскопок, за последние полвека накоплено значительное количество материалов, позволяющих более подробно реконструировать доспехи скифского времени. Основой для этих доспехов служила кожа (сообщения об использовании толстого холста нельзя признать достоверными) на которую нашивали небольшие прямоугольные с закругленным нижним краем чешуйки, в верхней части которых были сделаны 2-4 отверстия. Посредством продетых через эти отверстия кожаных ремешков (ниток, сухожилий и т.д.) чешуйки нашивались на основу горизонтальными рядами снизу вверх. Каждая пластина в ряду на 1/3 или на половину перекрывалась

Харківський історичний музей

следующей за ней. Каждый верхний ряд был немного смещен в сторону так, что верхняя пластина перекрывала стык между двумя пластинами нижнего ряда. Таким образом чешуйки везде лежали, как минимум в два слоя, что при толщине чешуйки около 1 мм создавало надежную защиту.

На территории Харьковской области элементы чешуйчатых скифских доспехов встречены в следующих местах:

– В центральном погребении кургана № 11 могильника у с. Великая Гомольша (раскопки 1962 г.) «выявлены обломки железных чешуек от панциря, бронзовые пластинки с остатками кожи от боевого пояса, бронзовые пластинки от поножей» (Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія – 1983 - № 43. – с.57-58, Рис. 3, 25-27)

– В погребении кургана, разрушенного в 1966 г. в с. Вольская Балаклея Балаклеяского р-на «выявлены еще обломки... и железных чешуек от панциря» (Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія – 1983 – № 43. – с. 60)

– В кургане № 4 у с. Веселое (по дороге на с. Липцы) (раскопки 1978 г.) «при снятии насыпи обнаружены следы грабительского лаза, ведущего от вершины кургана к могиле, в котором встречались обломки железного панциря». «В западном углу погребения лежал большой фрагмент панциря. Отдельные чешуйки от панциря встречались в могиле и в других местах.» (Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ – № 362 – 1992 – с. 112-115, рис. 2,3).

– В курганном могильнике у с. Песочин Харьковского р-на (раскопки 1978 г.) остатки чешуйчатых панцирей обнаружены в кургане № 5 «вдоль юго-восточной стенки погребения наблюдалось большое скопление железных пластинок» и в кургане № 9 «с левой стороны от погребенного ... вдоль всей западной стенки встречались железные и бронзовые пластинки от панциря с остатками кожи». Наибольший интерес представляет находка чешуйчатого доспеха в не ограбленном погребении кургана № 6 Песочинского курганного могильника (Бородулин В.Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979 – с. 306). К сожалению, фиксация этого погребения была проведена неудовлетворительно а в интерпретации автором раскопок были допущены досадные ошибки. Прежде всего следует отметить то, что по мнению автора раскопок железные пластины крепились на плотную ткань, которая хорошо сохранилась на многих фрагментах. Однако при детальном рассмотрении этих фрагментов было выяснено, что плотная ткань, сохранившаяся благодаря влиянию окислов железа, покрывала лицевую сторону чешуйчатого покрытия. Во-вторых, автор посчитал данный доспех «щитом». Действительно по своей форме и размерам (88×40 см.) он напоминает наспинные щиты скифских воинов хорошо известные по изображению на золотом гребне из кургана Солоха и по погребениям в курганах у с. Гладковщина, с. Красный Подол,

Одинадцяті Сумцовські читання

с. Зеленое. Однако все эти щиты были набраны из однородных крупных чешуек, а доспех из Песочина набран из двух типов чешуек – небольших чешуек, покрывавших большую часть доспеха и узких длинных S-видных в профиль чешуек, расположенных по краям, что характерно для устройства именно панцирей. К тому же все находки наспинных щитов были сделаны в комплексе с другими элементами доспеха (панцири, набедренники), а в погребении кургана № 6 Песочинского могильника других элементов нет. Таким образом, можно однозначно утверждать, что доспех из кургана № 6 Песочинского могильника представляет собой широко применявшийся в древности панцирь в виде прямоугольного блока к которому крепились кожаные оплечья (тип III – «корсет-кираса» – по классификации М.В. Горелика).

– В ограбленных погребениях курганов № 9, 13 и 17 курганного могильника у с. Купьеваха Богодуховского р-на (раскопки 1992-1993 гг.) найдены отдельные железные и бронзовые чешуйки от защитного доспеха. В погребении 1 кургана № 9 «в юго-западном углу на дне, в канавке и кротовине сохранились железные панцирные пластинки». В погребении 1 кургана № 13 «в юго-западном углу сохранились ... фрагменты бронзовых деталей защитного доспеха». В погребении 1 кургана № 17 «в черноземном заполнении на разных глубинах найдены ... железные пластины от защитного доспеха. Часть пластин лежала на дне, в северном углу могилы». (Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII-IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). – Харьков., 2001. – рис. 12, 5-21, рис. 23, 7-9, рис. 37, 1-8). В погребении кургана № 21 того же могильника (раскопки 2000 г.) «слева от погребенного ... в грунте заполнения и на полу ямы обнаружено большое количество фрагментированных железных пластин от наборного доспеха» (Берестнев С.И., Бойко Ю.Н. Новые исследования курганного могильника у с. Купьеваха. – Харьков., 2005. – рис. 4, 5).

– Железная чешуйка от панциря была найдена в кургане № 3 Нижнегиевской группы у г. Люботин (Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.Г. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. – Харьков., 1998. – рис. 19,3, с. 175).

– Фрагменты чешуйчатых доспехов были найдены в погребениях курганов № 4 и 6 курганного могильника у с. Старый Мерчик Валковского р-на (раскопки 1998-1999 г.) (Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). – К., 2000. – рис. 10, 10, рис. 12, 11). В ходе раскопок Старомерчанского могильника в 2000 г. также найдены элементы защитных доспехов.

Широкое распространение и значительное количество находок элементов защитных доспехов скифского времени на территории Харьковской области свидетельствует о достаточно высоком уровне вооруженности проживавшего здесь населения. Это защитное вооружение вполне соответствовало как требованиям того времени к защите воина, так и уровню вооруженности

Харківський історичний музей

населения, проживавшего на сопредельных территориях. Создание натурной реконструкции комплекта защитного вооружения скифского времени и экспонирование его было бы целесообразно в процессе расширения экспозиции Харьковского исторического музея, что более полно иллюстрировало быт и внешний облик населения проживавшего в скифское время на территории Харьковской области.

Ю.А. Конюшенко,

науковий співробітник науково-освітнього відділу ХІМ

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Історико-філологічне Товариство, яке було засноване при Харківському університеті в 1877 році, поєднувало в своїй діяльності різні наукові інтереси, серед яких згідно §2 Статуту – видання наукових праць у вигляді окремих досліджень, монографій, підручників, періодичних збірників, до яких повинні були увійти звіти про роботу ХІФТ, та реферати, які були прочитані на засіданнях Товариства.

Велике, майже головне місце у видавничій діяльності ХІФТ відводилося придбанням, редагуванню і введенню у науковий обіг великих рукописних збірників, фольклорно-етнографічних матеріалів, та історико-архівних матеріалів, які розповідали про історію Слобідської та Лівобережної України другої половини XVII – початку XIX ст.

В цьому напрямі показовою була діяльність М.Ф. Сумцова, який на сторінках краєвого друку розгорнув широку пропаганду історико-етнографічних і фольклорних знань.

В той час губернська преса хоч і слугувала важливим джерелом інформації про заходи із вивчення краю, які намічалися товариством, все одно не могла замінити спеціального наукового видання на цю тему. Тому, з часом увага членів історико-філологічного Товариства була сконцентрована на виданні Харківського статистичного комітету. Харківський комітет видавав “Календарі” та “Збірники” 80-90 років XIX ст., що помітно виділялися чисельністю історико-етнографічних матеріалів і досліджень. В цьому була чимала заслуга членів ХІФТ, які входили до складу комітету. У 1883 році редактором Харківського календаря став П.С. Єфименко, і з цього року починаються видаватися щорічні звіти про діяльність ХІФТ, на сторінках “Календаря” з’явилося “Звернення” Товариства з проханням до мешканців губернії надавати історичні та етнографічні відомості, старовинні книги, грамоти, та інші документи, а також археологічні матеріали “з докладним переліком”. Аналогічні “звернення” та “сповіщення” історико-філологічного товариства публікувалися у “Календарі” за 1886 рік, та в “Харківському

Одинадцяті Сумцовські читання

збірнику”, що видавався з 1887 року за ініціативою та під редакцією П.С. Єфименко. В той же час “Збірник” був єдиним періодичним виданням у Харкові, який об’єднував у собі місцеві праці з народного господарства, історії, етнографії, літератури та географії. З появою “Збірника” нарешті з’явилася можливість для Харківського Товариства втілення завдання суцільного історико-етнографічного вивчення Харківської губернії. У 1889 році на одному з засідань ХІФТ було вирішено доручити М.Ф. Сумцову, Д.І. Багалію, П.С. Єфименко, М.Г. Халанському розробку спеціальних програм для збору історико-етнографічних та лінгвістичних матеріалів. Невдовзі програми були підготовлені і разом із попереднім вступом Д.І. Багалія розміщені в “Харківському збірнику”. Наступного року ці програми були опубліковані в журналі “Київська старовина”. Відповіді на питання програми давали можливість висвітлити якоюсь мірою етнічну історію змішаного населення Слобідської України, скласти її діалектологічну карту, розглянути взаємовпливи росіян і українців – в побуті, господарстві, одязі, обрядах, сімейних і суспільних відносинах. Вже у 1893 році до редакції надійшли описи 97 населених пунктів з 9 повітів губернії. Перший, та, на жаль, єдиний том етнографічних нарисів, що вийшов за редакцією В.В. Іванова, підбив підсумок багаторічної колективної діяльності земської інтелігенції та харківських вчених, що були об’єднані межами Харківського історико-філологічного товариства.

Друга половина 80 – 90-х років XIX ст. стала переломним етапом в історії Товариства. В цей період в результаті накопичення грошових коштів від членських внесків і невеликих субсидій (400 крб. щорічно з 1890 року) Харківського університету історико-філологічне товариство отримало можливість щорічно видавати свої праці. У 1886 році виходить друком перший том праць ХІФТ, який поклав початок виданню цілої серії “Збірників”, кількість яких на 1914 рік досягла 21 тому. Через те, що багато матеріалів залишилося ненадрукованими М.Ф. Сумцов запропонував видання “Вісника” ХІФТ. “Вісник” обсягом у 4 друковані аркуші кожен, повинен був виходити один раз на квартал, але з 1911 року та до початку Першої світової війни Товариство, що знаходилося у скрутному матеріальному стані, зуміло видати за редакцією Сумцова лише п’ять випусків “Вісника”.

Проте, за цей недовгий час у виданнях ХІФТ були опубліковані багаточисельні бібліографічні замітки, статті і дослідження з вітчизняної та загальної історії, історії мистецтв, археології та етнографії, літературознавства, фольклору, мовознавства та інше, оцінка яких потребує більш детального вивчення.

Харківський історичний музей

О.М. Пантелєй,

ст. науковий співробітник

1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

М.Ф. СУМЦОВ: ЖИТТЯ НА БЛАГО ВІТЧИЗНИ

Слобідська Україна здавна була відома своїми видатними діячами науки, культури, мистецтва. Значне місце серед науковців належить Миколі Федоровичу Сумцову, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха в історії вивчення та дослідження як світової літератури, так і культури свого народу, зокрема, рідної та близької йому Слобожанщини. Народився 18 квітня 1854 року у дворянській родині. Все його життя, наукова та громадська діяльність були тісно пов'язані з Харковом.

Середню освіту здобув у другій Харківській гімназії, яку закінчив з срібною медаллю. Вищу освіту отримав у Харківському Університеті, який закінчив із золотою медаллю за твір “Очерк истории демонологии”, що надало йому можливості залишитися при Університеті. З 1878 року Сумцов був викладачем, а з 1888 і до кінця життя – професором Харківського університету. Сумцов був першим директором Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди (родоначальника нашого Харківського історичного музею), а також попечителем Харківського міського парафіяльного училища ім. О.С. Пушкіна. З 1905 року Сумцов член-кореспондент Петербурзької Академії Наук, з 1919 – академік АН УРСР тощо.

У колекції нашого музею зберігаються унікальні фотографії, документи та особисті речі видатного вченого. Серед фотографії – знімки з родинного архіву, де Микола Федорович знятий зі своїми дітьми – дочкою та синами, дружиною; заслуговує на увагу фото з зображенням хатини, де він народився, де мешкала його родина. У фондах нашого музею є також знімок М.Ф. Сумцова з вихованками Харківського міського парафіяльного училища ім. О.С. Пушкіна та рушник, вишитий трояндами, що був подарований вченому вихованками цього навчального закладу.

Серед документів цікаві: Службовий формуляр М.Ф. Сумцова 1888 року, Повідомлення від 27.02.1888 року про затвердження М.Ф. Сумцова на посаді екстраординарного професора Харківського університету на кафедрі російської мови та літератури; Повідомлення від 25.01.1919 року УАН про обрання М.Ф. Сумцова дійсним членом Академії на кафедру української народної словесності; повідомлення від 19.12.1902 року про обрання М.Ф. Сумцова дійсним членом Імператорського Археологічного Товариства; та переписка вченого з видатними українськими вченими та письменниками.

Великий інтерес представляють особисті речі вченого: ручка, візитка, університетський та докторський значки, шкатулочка, ваза, що була подарована вченому видатним офтальмологом М.Л. Гіршманом.

Одинадцяті Сумцовські читання

Сумцов був вченим широких наукових інтересів, цікавився українською літературою, народною поезією, етнографією. Він автор близька 800 наукових розробок та статей. Чимало його наукових робіт зберігається у фондах нашого музею і представляє великий науковий інтерес. Серед них: “Слобожане” 1918 року – книга, яку він присвятив пам’яті своєї матері, “Современная малорусская этнография” 1897 року, “Малюнки з життя українського народного слова” 1910 року, та багато інших.

Микола Федорович помер, коли йому було 68 років, похований у почесному кварталі кладовища на вулиці Пушкінській. З великою теплотою та подякою відносились і відносяться до М.Ф. Сумцова харків’яни, бо залишив по собі не лише велику наукову спадщину, а й безліч благородних справ.

Н.О. Яковлєва,
ст. науковий співробітник
2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ДІЯЛЬНІСТЬ М.Ф. СУМЦОВА У МУЗЕЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМ. Г.С. СКОВОРОДИ

На думку дослідників музейної спадщини вченого, найважливішим досягненням М. Сумцова у розвитку музейної справи в Україні було створення Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, який перетворився під керівництвом академіка на “найбільший науково-дослідний та культурно-просвітницький центр на Україні”. Музей виник внаслідок реорганізації у 1920 році музеїв Харкова, їх більш чіткого профільного визначення та упорядкування. В організації музею М. Сумцову допомагали Д. Зеленін, Д. Багалій, Є. Редін, а також співробітники музею О. Ніколаєв, Р. Данковська та Мокроус.

У розробленій М. Сумцовим програмі діяльності музею зазначалося, що завданням його є вивчення українського народного життя в усіх відображеннях його різноманітних галузей. “Переселення селянських мас, що відбувалися в часи революції з півночі СРСР на Україну, виникнення нових поглядів на життя створили зміни в українських будівлях, одязі, харчах, у виробництві, в мистецтві і т. ін. І конче потрібною є реставрація старих і нових впливів у пам’ятках народного побуту”.

Від початку свого існування музей мав чимало труднощів, які доводилося вирішувати М. Сумцову: 1) фінансова скрута, яка гальмувала закупку обладнання, предметів музейного значення, книг для музею, видавничу діяльність, проведення ремонту; 2) недовіра народних мас до вивчення побуту – музейників часто-густо сприймали за “шпигунів”; 3) відсутність опалення приміщення; 4) малий штат співробітників музею (з 1920 по 1923 рр. – 7 чоловік). Не дивлячись на складні умови, М.Сумцову все ж вдалося

Харківський історичний музей

організувати роботу, започаткувати конкретні музейні справи. Він встиг за короткий час закласти фундамент у роботі музею, хоча зводити стіни йому вже не довелося (помер у 1922 р.).

Музей, розташований у приміщенні бувшого Харківського художньо-промислового музею (ХХПМ), за задумом М. Сумцова було поділено на три відділи: історичний імені Г. Квітки-Основ'яненка, художній імені С. Васильківського, етнографічний імені О. Потебні. Ці відділи в свою чергу ділились на підвідділи або групи.

Колекції музею весь час поповнювались за рахунок закупки предметів співробітниками музею, приватних пожертв та ціленаправленого збору. Результатом цієї роботи була поява нових відділів у структурі музею: рукописного, сковородинівського, відділу Т.Г. Шевченка. Особисто М. Сумцов, як пише Р. Данковська, “зібрав і приніс до музею колекцію стародавніх палітурок, склав сам опис цих палітурок і, таким чином, зробив початок нового відділу музею. Розшукував старанно портрети своїх товаришів та попередників по Харківському університету. Для книгозбірні музею розшукав та придбав цікаву й коштовну збірку книг по етнографії етнографа Дікарьова, сам зробив реєстр та опис цих книг (60 примірників). Вже тяжко хворий Микола Федорович у 1921 р. зібрав колекцію 17 малюнків та карток стародавніх музичних інструментів”. Крім цього, М. Сумцов проводив екскурсії по місту (ним проведено 4 таких екскурсій: у грудні 1920 р. – на Катеринославську та Усовську вулиці; у січні 1921 р. – на Озерянський базар (на Конторській) за книгами для музею та на Благовіщенський майдан для огляду складу з посудом), закликав надсилати пожертви, виступав з доповідями на засіданнях, редагував програми музею та інших установ, давав цінні вказівки в науковій роботі співробітникам музею. Микола Федорович планував видавати “Вісник Музею Слобідської України”, чітко усвідомлюючи мету цієї роботи – поширювати відомості про діяльність музею серед широких мас. Його мрія здійснилася, але вже не за життя вченого, бо 1-й номер “Бюлетня Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди” вийшов у 1925 р. Він також дбав про те, щоб улаштувати при музеї лекції та етнографічні курси – і вже, починаючи з листопада 1924 р., однією з основних форм музейної роботи було проведення недільних лекцій, про влаштування яких клопотався ще за життя М. Сумцов. Тематика їх була різноманітною, але переважали теми етнографічного змісту: “Цехи на Україні”, “Чумацтво”, “До історії забобонів”, “Українські кобзарі”, “Українські думи”, “Жіночі головні убори” та ін.

Про те, що до музею не були байдужими харків'яни та гості міста, свідчать відгуки. Для прикладу наведемо оцінку музею професором Д.І. Яворницьким: “Був у Музеї ім. Сковороди й вийшов із Музею зачарований до краю. Чудовий Музей”.

Кількість відвідувачів, яка з року в рік зростала, є показником наполегливої і самовідданої праці музейників:

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Період, за який відвідували музей	К-ть відвідувачів (чол.)
1920 – серпень 1923 рр.	5858
1 жовтня 1923 – 1 жовтня 1924 рр.	24514
1 жовтня 1924 – 1 квітня 1925 рр.	27498

Отже, можна зробити висновок, що Музей Слобідської України був справжнім науково-дослідним центром переважно етнографічного спрямування, у якому мали місце основні сучасні напрямки роботи музеїв: науково-дослідна, -фондова, -методична, -просвітницька робота. І тут слід віддати належне М. Сумцову як фундатору і першому завідувачу музею, який робив усе можливе, щоб зростали збірки, на належному рівні велась культурно-освітня та наукова робота. В особі Миколи Федоровича українське музеєзнавство має видатного діяча, одного з засновників вітчизняної школи музеєтворення. Він розумів музей як активний соціальний інститут, що виконував науково-дослідні, учбово-допоміжні або суто просвітницькі функції.

Ю.О. Чижова,
*зав. туристсько-краєзнавчим відділом
міського Дитячого Палацу культури*

СПІВРОБІТНИЦТВО ХІМУ ТА МДПК У РОБОТІ МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК: ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

М.Ф. Сумцов залишився у пам'яті нащадків людиною напрочуд широких наукових інтересів, до яких, насамперед, належали етнографія, історія, музеєзнавство тощо. Вагому частку у житті дослідника складала і його педагогічна діяльність, якій М.Ф. Сумцов завжди приділяв чимало сил та часу.

У діяльності сучасного музею проблема розвитку музейної педагогіки постає однією з актуальних задач серед інших напрямів науково-дослідної та культурно-освітньої роботи закладу. До перспективних напрямів музейної педагогіки належить і розвиток співробітництва музею з освітніми закладами у сфері підготовки науково-дослідних робіт для захисту на конкурсі Малої Академії наук.

Одним із основних завдань позашкільних закладів є залучення творчо обдарованої молоді до наукової діяльності, орієнтованої на національні пріоритети держави, які успішно здійснюються через систему МАН та Наукові товариства учнів, мета яких - формування інтелектуального потенціалу нації - майбутньої наукової еліти України. Одним із засобів розвитку творчої особистості є участь у науково-дослідній діяльності за інтересами учнів, робота у секціях МАН України. Цінність цієї роботи полягає не тільки у створенні сприятливих умов для нагромадження знань, а й у залученні юних дослідників

Харківський історичний музей

до культури наукової праці, надання допомоги в здійсненні перших кроків у науці, впливу на професійну орієнтацію та на формування світогляду підлітків.

Серед численних секцій історико-географічного відділення є і секція археології, участь у роботі якої (саме написання наукових робіт з археології) базується на знанні дисципліни, що не вивчається у середній школі. Тому для успішного написання робіт важливе співробітництво з провідними археологічними установами Харкова - національним університетом ім. В.Н. Каразіна, історичним музеєм тощо. Позитивним прикладом подібної роботи може бути співробітництво відділу археології ХІМу та туристсько-краєзнавчого відділу МДПК на протязі останніх 7 років. Протягом всього цього часу вихованці Палацу отримували від співробітників музею всебічну та різносторонню допомогу: від надання у користування джерельної бази до наукових консультацій та рецензування робіт.

В результаті вихованцями археологічного гуртка були підготовлені та подані на Обласні конкурси-захисти науково-дослідницькі роботи за наступними темами: “Реконструкція жіночого головного убору з кургану № 8 Пісочинського могильника”, “Нашивна пластинчата аппликація з поховань Пісочинського курганного могильника”, “Дзеркала з пам’яток скіфського часу сіверськодонецького регіону”, “Поховання з конем та кінським спорядженням у сіверськодонецького населення в скіфський час”, “Мечі-акінаки в колекції Харківського історичного музею”, “Дзеркала в похованнях Верхньосалтівського катакомбного могильника”, “Озброєння сіверськодонецького населення у скіфську добу (за матеріалами Пісочинського курганного могильника)”.

На Обласних конкурсах-захистах науково-дослідницьких робіт ці дослідження рази ставали призерами, а 2 рази - переможцями, а учень 11-А класу ЗОШ № 122 Денис Грибанов з роботою “Поховання з конем та кінським спорядженням у сіверськодонецького населення в скіфський час” у 2004 році став переможцем Всеукраїнського Конкурсу-захисту МАН, а згодом за цю перемогу одержав стипендію Обласного фонду молодих дарувань.

Одним із найголовніших підсумків участі гуртківців у конкурсі МАН є професійне орієнтування вихованців Палацу. За даний період часу двоє гуртківців-манівців, Д. Грибанов та К. Єрохін, здійснили свій життєвий вибір і стали студентами денного відділення історичного факультету Харківського університету імені В.Н. Каразіна зі спеціалізацією по археології та по історії стародавнього часу.

Сьогодні можливо намітити основні подальші напрями поліпшення роботи. Так, вбачається перспективним розробка окремої наукової проблеми вихованцем на протязі кількох років; розширення хронологічних рамок досліджень - якщо до цього часу більшість робіт зверталася до розробки різних проблем скіфології, то як перспективні можна розглядати підготовку робіт з проблем археології кам'яного віку та середньовіччя; продовження

Одинадцяті Сумцовські читання

безпосередньої участі вихованців гуртка-манівців у роботі археологічних експедицій спільно з ХІМ та їх участь у роботі наукових конференцій.

На кінець маю нагоду висловити надію на подальше плідне співробітництво, результатом якого будуть нові наукові дослідження з різноманітної тематики та подальші позитивні здобутки на конкурсах-захистах робіт різних рівнів.

Л.Ю. Глазкова,
ст. науковий співробітник
3-го науково-експозиційного відділу

СТАНОВЛЕННЯ ХАРКОВА ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ СЛОБОЖАНЩИНИ (1726-1765 РР.)

У 20-30-ті роки 18 ст. у Харківському полку відбувалися великі перетворення, які значною мірою були логічним продовженням імперської політики Петра І на остаточне знищення козацького самоврядування з одного боку, а з другого - сприяло включенню великого полкового міста у загальноросійський процес централізації, а з тим й підвищенню рівня усіх галузей суспільного життя.

З 1726 р. Харківський та інші слобідські полки переходять у ведення Військової колегії і мають включатися у військові збори з регулярною армійською муштрою-“кампаменти”, звідки козаки майже всім складом полку (у Харківському-до 800) відправлялися в різні експедиції і “командирації”. Так, під командуванням полковника Григорія Семеновича Квітки харківські козаки брали участь у персидському і гілянському походах (1725-1731), будували 18 фортець і 142 укріплення Української засічної смуги від Сіверського Дінця до Дніпра у 1731-1733 рр.

Перепис 1732 року виявив значне зuboжіння реєстрових козаків внаслідок виснажливих робіт, експедицій і призвело до реформи Анни Іоановни у слобідських полках, яку мав виконувати генерал-майор князь Шаховський, осівши у Сумах зі своєю “Канцелярією комісії учрежденія Слобідських полків” разом з гвардійськими штаб-офіцерами. Полковники ж викликалися лише для дорадчого голосу, хоча й стали називатися прем’єр-майорами і отримали по 15 дворів підпомошників, які мали сплачувати на козаків по 10 коп. з душі. А у казну – по 21 коп. Козаків у реєстрі було, як і раніше – 800, і з них мав бути сформований регулярний драгунський полк на власному утриманні. Центральний уряд не слідкував за виконанням цих реформ, покладаючись тільки на канцелярію Шаховського, від чого розвелось без числа хабарників, а зарадити кривді було нікому. Від таких тяжких одбутків слобожане тисячами розходилися, утікали на Дон. Боячись, що країна обезлюдніє, уряд видавав укази про пошуки біглих і повернення їх до колишніх осель.

Харківський історичний музей

Сплата великих податків, утримання козаків, драгунів і російських гарнізонів не могло не відбитися на людських, матеріальних ресурсах та боєздатності слобідських полків. Це виявила російсько-турецька війна 1736-1739 років. Походи російської армії та слобідських полків на чолі з фельдмаршалом Мініхом, наступного року – фельдмаршалом Лассі, через рік знов – Мініха хоча й мали певний успіх, але за результатами миру, підписаного 18 вересня 1739 року у Белграді для Росії він виявився мізерним.

Перепис 1741 року зафіксував значне зниження населення на слобідських землях у порівнянні з 1732 роком. По Харківському полку воно зменшилося майже на дев'ять тисяч, в тому числі козаків – більш ніж на тисячу. Такою була ціна будівництва Української лінії, реформ Шаховського та походів Мініха.

Попри прикrostі й тяготи утримання військових у Харкові відбулася саме в цей період найзначніша подія культурного життя. Це – заснування вищої школи за зразком Києво-Могилянської академії та єзуїтських колегіумів Польщі. Для дітей всіх станів з 10-річного віку після закінчення брацьких шкіл у новоствореному Харківському колегіумі латиною викладався повний курс наук протягом 8 класів: риторика, поетика, фари, інфіми, слов'янська, синтаксис, граматика, філософія, богослов'я. У 1731 році імператриця Анна Іоанівна затвердила “Жалуваною грамотою” статус “колегіуму” за клопотанням белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського і це захищало заклад від різних утисків. Одночасно в колегіумі вчилася до 500 учнів, серед яких переважали діти духовництва і вони мали обов'язково закінчити повний курс; для дітей інших станів курс навчання закінчувався перед богослов'ям (8-й клас). Потім останні виходили на різні державні та громадські служби з рекомендаційними атестатами. Для дітей вищих станів колегіум був першим ступенем освіти, а університет – другим. Але діти всіх верств, які виховувалися у колегіумі, підпорядковувалися єдиним порядкам монастиря: і професура-викладачі, і вихованці ходили у чернечих рясах. Особливість харківської школи порівняно з іншими полягала у новому складі курсів, що викладалися у колегіумі з 1736 року. До програми були включені: математика, геометрія, французька, німецька мови, історія та географія. Як учбові дисципліни вони були невідомими для інших шкіл до перетворення духовних училищ у 1808 році. Після введення нових предметів Харківський колегіум вже іменувався Тихоріціанською академією, що підкреслило більш високий його статус. Учні колегіуму часто запрошувалися в різні столичні вузи: в університети, Медико-хірургічну академію, Гірничий інститут, духовні академії та ін. За словами академіка Д.І. Багалія значною мірою завдяки колегіуму та його діяльності Харків став центром Слобідської України вже тоді, коли він ще не був ні центром суспільного, ні центром духовного життя.

У 1741 році з воцарюванням Єлизавети починається новий етап реформування слобідських полків. Офіційно було проголошено повернення до жалуваних грамот Петра І: кількість виборних козаків збільшувалася до

Одинадцяті Сумцовські читання

5 тисяч, вводилася єдина форма з відмінністю лише кольору чекменів та шаровар по полкам, заборонялося переселятися не лише в Гетьманщину, Великоросію, але й в інший слобідський полк, наказувалося відремонтувати фортеці (в тому числі Харківську), розподіляти полковниками козаків на сторожу на лінію, на літні збори, у Лівонський похід, по відрядженням.

У 1756 році генерал-аншеф граф Салтиков мав сформувати за наказом Військової колегії Слобідський гусарський полк з колишніх драгун, рангових козаків, підпомошників чи свояків. Для цього збиралося подушне, що викликало незадоволення полчан. Цей та інші козацькі полки увійшли у склад російської армії Апраксина у війні проти прусського короля Фрідріха II. Прагнучи підтримати Австрію і Саксонію, імператриця Єлизавета оголосила війну у 1757 році Пруссії, в якій брали участь харківські козаки під командуванням бригадира Василя Петровича Капніста. Армія Апраксина здобула перемогу, але, не закріплюючи її, війська поспіхом повернули назад, щоб упередити переворот після смерті імператриці. У Харківському полку були великі втрати в людях, у бойових конях, тому відновити свою бойову міць вони так і не змогли. Розлад слобідських полків щороку посилювався внаслідок непопулярності гусарської служби, зубожіння козацьких господарств, свавілля старшин, особливо бригадира Матвія Прокоповича Куликовського.

Тяжке становище козаків у полках, неспроможність їх далі нести військову службу звернули на себе увагу Катерини II. Слобідська депутація на чолі з полковником Степаном Івановичем Тевяшовим повідомляли про цей стан у “прошенії” до імператриці і просили припинити “народні ізнеможення”. В березні 1763 року майорові лейб-гвардії Ізмайлівського полку Є.О.Щербініну було доручено скласти особливу комісію для вивчення причин безпорядків і неблагополуччя в полках на Слобідській Україні. Через рік Щербінін склав звіт, результатом якого стало рішення імператриці про ліквідацію слобідських полків і перетворення їх в гусарські, а замість полкових земель створювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Козаків почали записувати у гусари, а старшині надали право або лишитися на військовій службі, отримуючи армійські чини, або вийти у відставку.

Таким чином, харківські та інші слобідські полки, відігравши свою історичну роль, мали перетворюватися на регулярні одиниці російської армії. Пам'ять про козаків поступово вмирала в народі, змінюючи уяви й про те, кому саме Харків зобов'язаний своїм виникненням.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 1860-1870 Р.Р. НА ХАРКІВЩИНІ

Серед ліберальних реформ 60-80-х р.р. XIX ст. особливого значення набув комплекс військових реформ, які пов'язані з ім'ям військового міністра Д.А. Мілютіна. Завдяки ним Російська імперія замість відсталого армії стала однією з найпотужніших збройних сил у Європі. Військові реформи не минули і Харківщину, яка на цей час перетворювалася на осередок адміністративного, економічного, суспільно-політичного розвитку та мала сприятливе стратегічне положення на карті Російської імперії.

Першою у Російській армії відбулася військово-адміністративна реформа, яка законодавчо закріплювалася “Положенням про резервні війська” від 6 липня 1864 р. Нею передбачалося створення на території імперії 5 військових округів. Одним із таких округів і став Харківський військовий округ, до складу якого увійшли території Харківської, Чернігівської, Полтавської, Курської, Воронезької та Орловської губерній. До складу округу увійшли діючі польові, резервні та місцеві війська (72 батальйони, 78 ескадронів, 25 батарей, інженерна дистанція 2-го класу, 74 повітових та 2 конвойні команди) та ряд місцевих установ військового відомства. Першим командувачем Харківського військового округу був призначений генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант В.Ф. фон-дер-Лауніц. При командувачі округу створювалися військово-окружна рада, до складу якої входили начальник окружного штабу та начальники управлінь, військове інтендантство, військові управління (артилерійське, інженерне, медичне та місцевих військ) та військове казначейство.

1867 року відбулася військово-судова реформа. Вона закріплювалася Військово-судовим статутом, у якому визначалися три рівня судових інстанцій: полкові суди, військові окружні суди та головний військовий суд у Петербурзі. Впровадження військово-судової реформи поставило на новий щабель правові відносини в російській армії, вводило ліберальні принципи судоустрою. Згідно цієї реформи 1 грудня 1868 р. у Харкові відкрився військово-окружний суд, який складався з голови, судій, слідчих, прокурора та його помічників. Першим головою військово-окружного суду став генерал-лейтенант О.С. Ковалевський, а першим прокурором статський радник А.М. Волков.

Найбільшого значення серед військових реформ Д.А. Мілютіна мала реформа комплектування та відмобілізування військ. Так 1 січня 1874 р. був прийнятий “Статут про військову повинність”. Цим законодавчим актом відмінялася рекрутська та вводилася загальна військова повинність для всіх станів населення Російської імперії. Законом про загальну військову повинність визначалися і органи, які здійснювали “відправлення по військовій повинності” – губернські (обласні), повітові (окружні) та міські. Відповідно до

Одинадцяті Сумцовські читання

цього створювалася Харківська губерньська по військовій повинності присутність на чолі з губернатором князем Д.М. Кропоткіним. Крім того, Харків увійшов до переліку тих 13-ти міст Російської імперії, де створювалися міські по військовій повинності присутності. У повітах Харківської губернії створювалися повітові військовій повинності присутності. Склад цих установ був досить різноманітним: представники виконавчої влади, юстиції, військових органів, земства. Це забезпечувало ефективну роботу з питань призову, комплектування та відмобілізування військ та ополчення.

Таким чином, Харківської губернії не минули реформи російської армії 60-80-х рр. ХІХ ст. Пожвавлення життя у військовій сфері на Харківщині приводило до розвитку економічної, нормативно-правової, соціальної сфер життя суспільства, вдосконалення адміністративного апарату губернії.

О.М. Желтобородов,

ст. викладач Харківського університету Повітряних Сил

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТА СПОРЯДЖЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ 4-ГО УЛАНСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО ПОЛКУ У 1914 Р.

Поразка в Російсько-японській війні 1904 – 1905 років змусила російське військове керівництво провести цілий ряд реформ в армії, що повною мірою торкнулися і 4-го уланського Харківського полку. У війська почала надходити нова техніка й озброєння, були змінені бойові статuti сухопутних військ, в армії була введена захисна польова форма. Для підняття бойового духу військ, було повернуто колишній розподіл армійської кавалерії на гусарів, уланів і драгун. Однак, були змінені лише назви полків і введена парадна форма одягу, що включала елементи колишніх форм гусарів, уланів і драгун. Хоча кавалерійські полки відрізнялися назвами, але вони були однакові за штатом, озброєнням і системою навчання. По суті кавалерія залишилась драгунською і навчалася воювати як верхи на конях, так і в піших строях. Організаційно-штатна структура кавалерійських частин і з'єднань нарощувалась за рахунок утворення особливих команд, що було пов'язано з появою в армії нового озброєння і техніки.

Вищим з'єднанням у російській кавалерії залишалася дивізія, створення кавалерійських корпусів планувалося розпочати з початком бойових дій. Російська кавалерійська дивізія напередодні першої світової війни складалася зі штабу, трьох регулярних полків - драгунського, уланського і гусарського (по 6 ескадронів у кожному), 1 козачого полку в 6 сотень, кінно-артилерійського дивізіону з двох батарей, що мали на озброєнні 6 легких гармат кожна, кінно-саперної команди і кулеметної команди, сформованих на базі визначених командуванням полків. Номери кавалерійських полків кожної дивізії

Харківський історичний музей

відповідали порядковому номеру кавалерійської дивізії. Харківський уланський полк був розквартирований у Белостоці, і входив до складу 4-ї кавалерійської дивізії, яка з початком війни була підпорядкована 2-й армії Північно-Західного фронту.

Управління кавалерійської дивізії складалося з начальника, при якому був штаб, дивізійний інтендант і дивізійний лікар. Штаб дивізії складався із начальника, двох ад'ютантів і шести писарів із невеликою кількістю інших нестрійових чинів. Як показав воєнний досвід, управління дивізії було вкрай малочисельним, і для роботи у бойовій обстановці людей не вистачало. Тому до штабу дивізії під час війни відряджали від полків і батарей офіцерів, ординарців, фельдшерів, що в певній мірі послабляло бойовий склад частин. Дивізія ділилася на дві бригади по два полки в кожній, у бригадного командира штабу при собі не було, у воєнний час до нього відряджався офіцер - ординарець зі строю.

В Харківському уланському полку була створена кулеметна команда, яка в боях проявила найкращі бойові якості. Дивізійна кулеметна команда мала на озброєнні 8 кулеметів "Максим", які возилися на особливих двоколках, але вони могли перевозитися і на в'юках. Команда мала при собі все майно необхідне у воєнний час і могла бути готова до виступу через 6 годин після отримання наказу про висування.

Дивізійна кінно-саперна команда, яка входила до складу визначеного начальником дивізії полку, призначалася для установаження і підтримки телефонного і телеграфного зв'язку, а також для проведення вибухових робіт (головним чином на залізницях), а також для проведення невеликих ремонтних робіт на дорогах і мостах. Підривні роботи планувалося проводити на шляхах сполучення ворога, але успішно вони проводилися тільки на першому, мобільному етапі війни. Пізніше, під час позиційної війни кінно-саперні команди майже виключно застосовувались для підтримки зв'язку.

Крім кінно-саперної команди, для організації телефонного і телеграфного зв'язку в кожному кавалерійському полку перед війною були створені команди зв'язку, кількістю по 20-25 чоловік. Наприклад, в Харківському уланському полку команда зв'язку в вересні 1914 року нараховувала 22 чоловіка.

В цілому кавалерійська дивізія мала в розпорядженні наступні засоби зв'язку:

а) у кінно-саперній команді два телеграфних апарати, 9 телефонних апаратів і 32 км проводу,

б) у полковій команді зв'язку – 2 телеграфних апарати, 6 телефонних апаратів і 21,3 км проводу,

в) у кінній батареї – три пари телефонних апаратів і 6,4 км кабелю,

у кінно-саперній команді, крім того, передбачалося утримувати 8 мотоциклів і 1 легковий автомобіль. Головним недоліком в організації зв'язку, який відзначали дослідники досвіду першої світової війни, була

Одинадцяті Сумцовські читання

відсутність радіостанцій, мала кількість мотоциклів і недостатня довжина проводів. Крім того, в кавалерійських полках було явно недостатня кількість телефонних апаратів – по одному на ескадрон. Так колишні офіцери Сумського гусарського полку згадували, що перед війною телефонні апарати в ескадрони офіцери купували за особистий рахунок.

Кінно-артилерійський дивізіон у кавалерійській дивізії складався із управління дивізіону і двох батарей, по 6 тридюймових гармат у кожній. На кожну гармату виділялось два зарядних ящики. Усього при батареї було 1008 гарматних снарядів, із яких велику частину складали шрапнельні заряди.

Згідно довоєнного штату в Харківському уланському полку було 36 офіцерів, 4 лікарів, 3 чиновника, 920 стройових нижніх чинів, 60 нестройових нижніх чинів, 1008 стройових і 54 обозних коней (у цю кількість не входив штат полкових команд). В ескадроні було 5 офіцерів, 12 унтер-офіцерів, 3 сурмача і 128 рядових. Така кількість утримувалась повністю і в мирний час із повним числом стройових коней.

Обоз у кавалерії був дуже обмеженим. На шестиескадронний полк виділялося всього 5 парних візків, 2 парні лазаретні лінійні підводи, 16 двоколок, 7 похідних кухонь, 6 підривних в'юків і офіцерські в'юки по кількості офіцерів в полку. Кавалерійська дивізія не мала ні дивізіонного обозу, ні транспортів, ні артилерійських парків. Таким чином, кавалерія не була стіснена обозом на театрі воєнних дій, але їй підвіз до неї всього необхідного не забезпечувався силами кавалерійських дивізій.

Особовий склад Харківського уланського полку, виступаючи в похід, мав при собі наступні запаси на воєнний час: патронів рушничних – по 62 на чоловіка, із них по 40 – у нижніх чинів, інші – в обозі 1-го і 2-го розряду; продовольства – на 4 дні, із них на 1 день – у нижніх чинів, інше – в обозі; вівса – на три дні, із них 10 фунтів – на коня; чай, цукор, сіль були у великій кількості; крім сухарів (хліба). У сидельному в'юці повинні були знаходитись консерви, а у офіцерів навіть кубики бульйону “Маггі”. В серпні 1914 року кожному улану Харківського полку патронів було видано більше запланованого, тому що, крім бойового комплекту, було видано всі бойові патрони, що знаходились в полку.

Кінний склад Харківського уланського полку був досить високого класу. Це були в більшості коні із Задонських степів, сильні і невибагливі. Гіршими були коні, отримані при мобілізації; однак, це мало вплинуло на стройових коней, тому що вони надходили тільки до обозу 2-го розряду. На утримання коней у Харківському полку зверталася велика увага; однак, дещо замалою була казенна подача вівса – 10 фунтів 30 золотників (4 кг 250 г.) на добу. Коні були досить завантажені роботою. Вантаж, що ніс стройовий кавалерійський кінь, був достатньо великим: весь сидельний в'юк із вершником при повній похідній укладці доходив до 6,5-7 пудів (106,5-114 кг).

Харківський історичний музей

Кінне поповнення прибувало в Харківський полк щорічно наприкінці серпня, і складало до 10 % штатного числа стройових коней, а ті, що були вже непридатними, вибраковувались і продавались. Щорічне поповнення людьми прибувало на початку грудня, а нижні чини, які вислужили термін дійсної служби, звільнялися в запас. Останні два роки перед першою світовою війною звільнення в запас було затримано на 3 місяці, і ті, хто відслужив, були звільнені в запас наприкінці березня 1913 і 1914 рр. Таким чином, по кількості коней в найбільш повному складі Харківський уланський полк був до початку жовтня, а по кількості людей – у січні. Але в зв'язку з тим, що новобранців необхідно було навчити, а ремонтних коней виїздити і привчити до дій у строю, то найбільша бойова сила Харківського уланського полку доводилася на липень і серпень. Обозні та в'ючні коні утримувалися в мирний час у такій кількості, щоб можна було запрягти визначену частину обозу (так званий 1-й розряд). Всі необхідні запаси патронів, вибухових речовин, інженерного й обозного майна, продовольство, нове обмундирування і чоботи завжди знаходилися при полку і були роздані в ескадрони і команди; потрібна для мобілізації кількість грошей зберігалася в казначействі на особливому рахунку. Обоз був частково укомплектований. Тому, мобілізація 4-го уланського Харківського полку, як і всієї російської армії у 1914 році пройшла досить швидко. По суті, потрібно було зібрати й укласти сідла по-похідному, переодягти людей у нове обмундирування, видати патрони, остаточно укомплектувати обоз, одержати недостачу обозних і в'ючних коней, гроші, здати майно, яке не бралось в похід, відправити частину нестройових нижніх чинів у запасні полки і здати хворих і слабких коней.

Кавалерійським полкам, розташованим поблизу від державного кордону, було поставлене завдання висилати так звані роз'їзди особливого призначення. Це були роз'їзди по 17 добірних вершників (а іноді взвод і навіть половина ескадрону), що, виступивши через дві години після оголошення мобілізації, повинні були перейти кордон і підірвати у визначених пунктах залізниці на ворожій території.

Озброєння кожного кавалериста напередодні першої світової війни складали: шабля і трилінійна гвинтівка, для якої в регулярній кавалерії возився при піхвах шаблі багнет, у козаків багнетів не було. Крім того, уся передня шеренга бойового порядку була озброєна металевими піками. В одному із німецьких розвідувально-аналітичних оглядів, присвячених російській кінноті, відзначалося, що російські кавалеристи пікою володіли гірше за німецьких, однак у володінні шаблею виявляли велике уміння.

Таким чином, 4-й уланський Харківський полк перед першою світовою війною був рухливою боєздатною частиною, яка швидко провела заходи мобілізації. Але в той же час обози полку обмежувалися найнеобхіднішим і постачалися всякими запасами не сповна, так як поповнення цих запасів не було систематичним, а значною мірою залежало від випадку й уміння

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

дивізіонних інтендантів; при постачанні багато розраховували на використання місцевих ресурсів, що не завжди себе виправдовувало; санітарна та ветеринарна частини були організовані досить слабо, особливо евакуація хворих та поранених.

Ці недоліки в деякій мірі підривали можливість 4-го уланського Харківського полку вести успішні бойові дії, що підтвердив загальний перебіг подій мобільного періоду першої світової війни.

Д.М. Дудко,
к. і. н., провідний науковий співробітник
ОКЗ “Літературно-меморіальний музей ім. Г.С. Сковороди”

СТАРОДРУКИ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІМ. Г.С. СКОВОРОДИ

При створенні 1972 р. літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди в с. Сковородинівка йому були передані з Харківського історичного музею деякі російські книги XVIII ст., видані переважно за життя просвітителя. Прямих даних про їх зв'язок з ним немає, але цих книг, принаймні, могли торкатися руки народного мудреця, його друзів і сучасників. Всі книги – російськомовні (в т.ч. переклади), цивільного друку, видані в Петербурзі або Москві 1744-1799 рр.

Антична література представлена “Сатирами” Горація (Квинта Горація Флакка Сатиры или беседы с примечаниями. Пер. И. Баркова. СПб.: тип. АН, 1763) і “Перетвореннями” Овідія (Публия Овидия Назона Превращения. Пер. с лат. [Г. Козицкого]. СПб.: тип. АН, 1772). Горація Сковорода ставив надзвичайно високо, величав “пророком”, перекладав і переспівував його твори. Особливо близькі були українському поетові мотиви скромного селянського життя, протиставленого принадам розбещеного міста, засудження гонитви за багатством і кар’єрою. Овідія Сковорода згадує серед античних авторів, яких варто читати і вивчати.

З історією та культурою України певним чином пов’язана “История императора Петра Великого” Ф. Прокоповича (Вид 2-е. М.: тип. Комп. типогр., 1788). Сковорода високо цінував Прокоповича як просвітителя і викладача Києво-Могилянської академії. У творі “Брань архистратига Михаила со Сатаною” мислитель наводить уривок з пісні Прокоповича на честь Полтавської битви.

10 років (1759-1769) з перервами Г.С. Сковорода викладав у Харківському колегіумі, де вивчалися, зокрема, філософія, географія, інженерна та артилерійська справа. Серед видань XVIII ст. в музеї філософії присвячені книги Ф. Бавмейстера (Баумейстера) (“Нравоучительная философия в пользу благородного юношества”. Пер. с лат. И. Попов. СПб., 1783) та А.Т. Болотова

Харківський історичний музей

(Путеводитель к истинному человеческому счастью, или опыт нравоучительных и отчасти философских рассуждений о благополучии человеческой жизни. Ч. 3. М.: тип. университет., 1784) географії – В. Рубана (Новый европейский и российский гонец. Изд. 2-е, испр. и умнож. Ч. 1. Спб.: тип. имп., 1793) та абата Ж. де ла Порта (Всемирный путешественник, или Познание старого и Нового Света. Пер. с фр. [Я.И. Булгакова]. Т. 8. Спб.: тип. Вейтбрехта и Шнора, 1780), військовій справі – маршала С. де Вобана (Книга о атаке и обороне крепостей. Пер. с фр. И. Ремезова. Спб.: тип. АН, 1744), педагогіці – збірник праць І.І. Бецького (Учреждения и уставы, касающиеся до воспитания и обучения в России юношества обоего пола. Т. 1. Спб.: тип. Сухоп. кадет. корп., 1774). Філософія в колегіумі вивчалася саме за підручником Ф.Х. Баумейстера. Цей послідовник Г. Лейбніца та Х. Вольфа не конфліктував ані з передовою наукою свого часу, ані з богослов'ям, був найбільш прийнятним для освіченого духовництва України та Росії XVIII ст. Для Сковороди ж характерний глибокий інтерес саме до моральної філософії. А.Т. Болотов, видатний російський агроном і мемуарист, в філософії поєднував раціональну науку з ідеалізмом, патріархально-релігійною мораллю та соціально-політичним консерватизмом. Важливо те, що згадана книга А.Т. Болотова була надрукована славетним російським просвітителем М.І. Новіковим. До кола Новікова (і О.М. Радищева) належав, зокрема, перший видавець Сковороди М.І. Антоновський.

Нарешті, правознавство представлене підручником Д. Неттельбладта (Начальное основание всеобщей естественной юриспруденции, приноврвленное к употреблению основания положительной юриспруденции. Пер. с лат. яз. М.: тип. университет., 1770), садівництво – словником М. Іванова (Подробный словарь увеселительного, ботанического и хозяйственного садоводства. Ч. 3. Спб., 1799). Сад – один з головних поетичних символів Г.С. Сковороди. Саме в саду А.І. Ковалівського в Пан-Іванівці (нині Сковородинівка) провів він останній день свого життя.

Серед згаданих видань немає багатьох улюблених книг мислителя – Біблії, творів отців церкви, ряду античних авторів і т.д. Немає книг, надрукованих на Україні староукраїнською мовою, книг латинських, грецьких, західноєвропейських (не перекладних) і т. ін. Але описані видання відбивають коло читацьких інтересів учнів і друзів народного мудреця – освічених поміщиків, студентів колегіуму, духовництва, інтелігенції.

Останнім часом у зв'язку з реекспозицією музею було придбано завдяки люб'язному сприянню Християнського благодійного фонду Андрія Первозваного (директор В.І. Гальперін) три богослужбові книги кінця XVII–початку XVIII ст. Це Євангеліє 1694 р. (Евангеліє Ісуса Христа. М.: Печ. двор, 1694), Новий Завіт 1732 р. (Новый Завѣт с приобщением Псалтиря. К.: тип. лавры, 1732) та Требник, в основі якого – Требник Петра Могили, виданий у Києві у 1660-х рр. Остання книга, однак, не має початку I частини і кінця III ч.

Одинадцяті Сумцовські читання

(всього більше 300 с.). Невідомий власник двічі написав на ній дату “1703 годъ”. В кінці Нового Завіту 1732 р. є записи про смерть його власників – родини Меркулових – у 1888-1919 рр. (російською мовою). Ці книги потребують дальшого дослідження. Безсумнівно, однак, що з ними міг бути знайомий Г.С. Сковорода – “любитель священныя Библии”, вихованець Києво-Могилянської академії і гість Москви XVIII ст.

І.Ю. Савеленко,

мол. науковий співробітник музею

“Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”

“КНИГА ПАМ`ЯТІ УКРАЇНИ” ТА “КНИГА СКОРБОТИ УКРАЇНИ” ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ З ІСТОРІЇ ПОДІЙ 1941-1943 РР. НА ХАРКІВЩИНІ

Історичний досвід свідчить, що коли гине одна людина – це трагедія, а коли гинуть тисячі, а тим більше мільйони – то це вже статистика. Та за кожною сухою статистикою переховується глибока тайна людської душі, реалії життя і долі цілого покоління.

Відкриваючи обласну “Книгу Скорботи України” або “Книгу Пам`яті України”, дослідник відразу неначе потрапляє в 1941-1943-й і подальші роки. Перед очима пропливають невимовні долі людей, які віддавали своє життя задля порятунку інших, були закатовані, розстріляні, вивезені до Німеччини, померли від голоду, холоду, тяжких хвороб, переживань, позбавляли себе життя.

Зібрана та систематизована Харківською обласною пошуково-видавничою науковою редакцією Книги Пам`яті України персоніфікована інформація про загиблих на фронті та в окупацію земляків переконливо свідчить, що з червня 1941 р. для нашого народу світ неначе розколовся на дві частини: надія й безнадійність, віра і безвір'я, любов і ненависть.

Обидва видання від початку мали суто меморіальний характер. Завдань узагальнюючого, аналітичного, соціостатичного та іншого характеру обласна редакція перед собою не ставила. Разом з тим, 20 томів “Книги Пам`яті” і 3 томи “Книги Скорботи” *мають широкі потенційні можливості* для подальшої роботи майже за всіма цими напрямками. За умов відсутності інших систематизованих джерел це має важливе значення для досліджень з історії Харківщини періоду 1941-1945 років, особливо питань, що не привертати увагу дослідників або з багатьох причин були недоступними.

Досвід практичної роботи з обома виданнями свідчить, що найперспективнішими напрямками такої роботи можуть бути:

Уточнення часу та об'єктів фашистських, бомбардувань у період липня-жовтня 1941 р. (раніше зазвичай згадували лише про перші 5-6 авіанальотів).

Харківський історичний музей

Дослідження може здійснюватись на основі аналізу адрес проживання харків'ян, які загинули під час цих авіанальотів ("Книга Скорботи"). Наприклад: 20.09.1941 вул. Свердлова 55/53 (ціль – станція Харків-Пасажирський), 22.09.1941 – гуртожиток у Померках (ціль – авіазавод № 135) і т.д.

Аналогічне уточнення об'єктів радянських бомбардувань окупованого Харкова як 1941, так і 1942-1943 рр. ("Книга Скорботи"). Раніше це було забороненою темою взагалі, хоча таких авіанальотів та їхніх жертв було чимало. Так, під час наступу на Харків у травні 1942 р. радянська авіація бомбардувала місто 11, 14, 15, 19, 20.05.1942 і т. д.

Виявлення місць боїв спецпідрозділів Червоної Армії на території Харківщини – йдеться, перш за все, про дії штрафних підрозділів у боях весни-літа 1943 р. Така інформація є епізодичною, не завжди конкретною (тож, потребує певного доопрацювання), але в будь-яких інших виданнях є поки що відсутньою взагалі.

Так, т. 15 "Книги Пам'яті" містить списки загиблих у боях 18.04.1943 р. поблизу с. Залиман Балаклійського району (25 чол), 4.07.1943 р. біля с. Задонецьке (25 чол.) і 17.07.1943 р. біля с. Скрипаї Зміївського району (13 чол). За книгою, більшість їх належала до особливого складу нібито різних військових частин: 124-ї окремої роти (інші варіанти назв: 124-а окрема армійська рота, 124-а окрема автотранспортна рота), а також в/ч п. п. 31814 і п. п. 44470. Насправді в усіх випадках йдеться про одну частину – 124-у окрему армійську *штрафну роту*, хоча слово "*штрафна*" не згадується при цьому жодного разу. Крім них, у тих самих боях загинула незначна кількість бійців 59-го інженерно-саперного батальйону, а також стрільців, кулеметників і мінометників 480-го стрілецького полку 152-ї стрілецької дивізії (34-й стрілецький корпус 6-ї армії Південно-Західного фронту). Тож, у кожному з трьох епізодів маємо типову бойову ситуацію весни-літа 1943 р.: розвідка боєм штрафної роти за підтримки кулеметно-мінометним вогнем стрілецьких підрозділів та інженерного забезпеченням бою силами саперів. Це цілком відповідає змісту спогадів колишнього командира 34-го корпусу генерал-лейтенанта Б.К. Колчигіна про особливості боїв на Зміївському напрямі у зазначений період (Колчигин Б.К. Блестящая победа Советского оружия// В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Вел. Отечеств. войны.- Х., 1963.- с. 310-320).

З'ясування досі не досліджених епізодів бойових дій 1941-1943 років на Харківщині. Так, список загиблих воїнів т. 16 "Книги Пам'яті" містить прізвища 7 чол. (командир відділення та 6 рядових) зі складу в/ч п. п. 01782, які загинули 31.08 і 6.09.1943 і поховані у с. Колонтаїв Краснокутського району. Всі вони мали рідкісну військову спеціальність – вожатий службових собак. Що робили "собаководи" та їхні собаки у боях поблизу Колонтаєва? Підривали німецькі танки, використовуючи для цього собак-винищувачів танків?

Одинадцяті Сумцовські читання

Книга лише дає натяк, а от подальше розв'язання епізодів слід шукати вже в архівах, тим більше, що таких невідкритих сторінок в історії боїв на Харківщині чимало. Так, жодне видання не згадує про діяльність та бойову роботу таких специфічних установ, як спецшколи розвідувальних відділів Південно-Західного і Південного фронтів (в/ч 4619 і 5111), антифашистська школа військовополонених німців Південно-Західного фронту та інші.

Тож, у багатьох випадках навіть цілком “непричетні” на перший погляд джерела можуть насправді мати значні перспективи для накопичення цінної інформації та розвитку подальших пошуків і досліджень.

В.А. Сушко,
зав. відділу етнографії ХІМ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В НАРОДНИХ РОЗПОВІДЯХ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ)

II-а світова війна стала для українського народу одним з епохальних явищ ХХ ст. Тож, не дивно, що вивчення її стало одним із напрямків і в етнології.

Збір відомостей з історії ХХ ст. був одним із розділів програми польових етнографічних досліджень серед українського населення Слобідської України, проведених нами з кін. 1980-х рр. до 2005 р. Досліджувалися населені пункти Харківської (Харківський, Вовчанський, Чугуївський, Куп'янський, Ізюмський, Борівський, Зміївський, Краснокутський, Золочівський райони) та Сумської (Роменський, Лебединський, Тростянецький, Охтирський, Сумський райони) областей України та українські села Шебекінського району Белгородської області, інтерв'ювалися вихідці з Беловського та Грайворонського районів Курської області Російської Федерації. Інформантами були люди 1900–1950-х рр. народження, переважно жінки, що є однією з реалій демографічної ситуації, що склалась в Україні саме внаслідок II-ї світової війни. Крім того, було значно розширено коло інформантів-чоловіків: серед них були як колишні офіцери та солдати Радянської Армії, так і колишні поліцаї.

Разом з тим, показовим видається незаперечний факт: для людей, які пережили голод 1921 р., саме він видавався найстрашнішим періодом життя; тими, на чию долю випало пережити голодомор 1932–1933 рр., саме це лихо сприймається як найстрашніше з усього, що траплялося у житті. В обох випадках, як не дивно, навіть не війна. Тільки інформанти 1930 р. народження та молодші сприймають війну найстрашнішою подією свого життя. А от голодівка 1947 р. ніким з інформантів не переживалася як подія, страшніша за війну чи попередні голодомори.

Але в будь-якому випадку II-а світова війна виразно класифікується всіма інформантами як епохальна подія, що розмежовує час на “до” і “після”.

Харківський історичний музей

Найважчі особистісні спогади про війну мають люди, які пережили неодноразово окупацію, а також члени родин учасників Руху Опору.

У чоловіків власні спогади про війну нерідко підмінюються цитуванням перечитаних повоєнними роками спогадів радянських воєначальників.

Цікавим є етнічне сприйняття завойовників. При цьому німці здебільшого сприймаються як гідні вороги (тими, хто був на їхньому боці, вони взагалі сприймаються як “нормальні люди” – І.Белкін, с. Підвисоке, Борівський р-н); як нецивілізовані дикуни часто сприймаються румуни (с. Горохуватка Борівського р-ну).

У неодноразово окупованих селах німців розділяють на “сірих” (варіант – “зелених”), тобто польові частини, та “чорних” (есесманів). Якщо про перших згадують здебільшого прихильно або індіферентно, то про чорних згадують з жахом та огидою, саме їх звинувачуючи у звірствах.

Інформанти підтверджують, що 1941 р. приходу гітлерівської армії передували чутки про звільнення народу від комуністів та колгоспів. Насправді на окуповані території німці запровадили систему, цілком подібну до колгоспної: селяни отримували невеличкі наділи землі, на яких вирощували кукурудзу для себе, та зобов’язувалися працювати на “загальних” землях, врожай з яких йшов на пожиток загарбникам. Існували й інші натуральні податки на користь “визволителів”.

Маємо численні розповіді про втечі молоді з примусових робіт у Німеччині та репресії в разі невдалих спроб.

Характерною рисою є надання особистим подіям більшої ваги і сприйняття загальної історії як тла для історії особистісної – у спогадах жінок, та надання більшої вартості загальноісторичним подіям зі сприйняттям особистісної історії лише тлом для них – у чоловіків. Загальним є визнання війни як події надзвичайної ваги та впливу.

І.О. Роман,

ст. науковий співробітник

2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ВИСТАВКА “НА ВІВТАР ПЕРЕМОГИ (ДО 60-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ)” У ХІМ

9 травня 2005 року буде відзначатися 60-та річниця Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Мабуть, жодна інша подія ХХ ст. не залишила такої глибокої борозни в пам’яті народній і душах людських, як війна небувалих масштабів, що розколола не тільки світ, а майже все століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Такі наслідки по собі залишила друга світова та її складова – Велика Вітчизняна війна.

Одинадцяті Сумцовські читання

І справа не лише в споминах про незліченні втрати та неймовірні бідування народу в цілому і кожної сім'ї зокрема, не тільки у величезному всенародному внеску у перемогу над Німеччиною та блоком країн, очолюваних нею. Справа ще і в тому, що з воєнної епохи у сучасну перекочував ряд нерозв'язаних тоді гострих і складних для вирішення або штучно заплутаних проблем. Серед них особливий морально-етичний аспект має проблема відтворення історичної правди про війну. Одним з етапів у вирішенні цієї проблеми буде створення у Харківському історичному музеї виставки до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників, яке відбулося 28 жовтня 1944 р. Хронологічно виставка охопить умовно період з дня визволення Харкова (23 серпня 1943 р.) і до остаточного вигнання загарбників у ході Карпатсько-Ужгородської операції 1 та 4 Українських фронтів (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), у наслідок якої радянські війська завершили звільнення від ворога західних областей України, звільнили Закарпатську Україну і частину Східної Словаччини.

Провідною ідеєю виставки буде показ харків'ян та уродженців області – Героїв Радянського Союзу (і не тільки), які отримали це звання за участь у боях на території України у заданий період.

Мета виставки – висвітлити експозиційним способом загальний хід бойових дій на території України до її остаточного визволення, що доповнить вже існуючу у музеї експозицію “Харків 41-43 рр.”

Головними принципами, за якими буде будуватися виставка, є тематико-хронологічний, “галузевий” (тобто описовий) з широким використанням принципу предметного документування історії (військове спорядження, зброя, медалі, особисті речі та інше), що дозволить зробити виставку більш атрактивною. Сучасна джерелознавча база дає змогу розкрити усі заплановані теми, а наявність досить великого експозиційного матеріалу (документи, газети, плакати, речові матеріали, фотографії та ін.) наочно доведуть відвідувачам всю трагедію та подвиг людей у ті часи.

23 серпня 1943 р. у ході Білгородсько-Харківської наступальної операції було визволено Харків. 20 вересня 1943 р. територія області повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників. 22 вересня закінчилась Донбаська наступальна операція, внаслідок якої радянські війська завершили звільнення Донбасу. 26 серпня 1943 р. розпочалась Чернігівсько-Прип'ятьська наступальна операція військ Центрального фронту, внаслідок якої радянські війська просунулися на 300 км на захід, захопили важливі плацдарми на Дніпрі та Прип'яті, що мали важливе значення для наступальних операцій по звільненню Білорусії та Правобережної України. В боях за м. Чернігів відзначився уродженець с. Шляхове Кегичівського району Харківської області, командир роти Доценко Йосип Трохимович. У цих боях він був смертельно поранений (звання ГРС отримав 16.10.43 р. посмертно). Також у боях за захоплення

Харківський історичний музей

плацдармів відзначився командир 17 стрілецького корпусу 13 армії Бондарьов А.П. Місто Чернігів було визволено 21 вересня 43 р.

21-30 вересня 43 р. війська Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного фронтів розпочали форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі. У ході наступу на київському і полтавсько-кременчуцькому напрямках війська Степового й Воронежського фронтів 23 вересня звільнили Полтаву. 26 вересня – 5 листопада 43 р. була проведена Мелітопольська наступальна операція військ Південного (з 20 жовтня – 4 Українського фронту), внаслідок якої радянські війська звільнили майже всю Північну Таврію і блокували з суші кримське угруповання ворога. У цих боях загинув заступник комбата, уродженець с. Каплунівка Краснокутського району Нестеренко Іван Максимович. 1.11.43 р. йому було присвоєно звання ГРС, посмертно. 14 жовтня 1943 р. війська Південно-Західного фронту звільнили Запоріжжя, 25 жовтня м. Дніпропетровськ.

3 – 13 листопада 1943 р. відбулась Київська наступальна операція військ 1-го Українського фронту. 6 листопада столиця України була визволена від німецько-фашистських загарбників. У боях за Київ звання ГРС було присвоєно харків'янам: Ачкасову Я.М., Алфімову Д.Б., Ахтирченку М.І., Коваленку П.Д., Андрейку М.М., Моргуну М.І. та ін. У цих боях звання ГРС отримав командувач 38 армії, учасник боїв за Харківщину у 42–43 рр. Москаленко К.С.

3 31 жовтня – 11 грудня 43 р. відбулась Керченсько-Ельтигенська десантна операція військ Північно-Кавказького фронту, внаслідок якої було захоплено Керченський плацдарм. Одним з перших під м. Керч висадився харків'янин, кореспондент газети “Знамя Родины” 18 армії, майор Борзенко С.О., який замінив загиблого командира та відбив біля 20 атак ворога. 17.11.43 р. майору Борзенку С.О. було присвоєно звання ГРС.

24 грудня 43 р. розпочалась Житомирсько-Бердичівська наступальна операція, у ході якої радянські війська 1 Українського фронту 31 грудня звільнили Житомир. У ході Кіровоградської операції 8 січня 1944 р. було визволено м. Кіровоград.

24 січня – 17 лютого 44 р. відбулась Корсунь-Шевченківська операція 1 та 2 Укр. фронтів та майже одночасно Ровенсько-Луцька наступальна операція. 2 лютого було звільнено Луцьк і Ровно. У цій операції відзначився харків'янин, командир стрілецької дивізії Батицький П.Ф. (після війни – Маршал РС, звання ГРС присвоєно 7.06.1965 р.).

30 січня 44 р. у ході Нікопольсько-Криворізької операції 3 та 4 Укр. фронтів було звільнено Нікополь та Кривий Ріг. З 4 по 15 березня проходила Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1 Укр. фронту, внаслідок якої було визволено значну частину Правобережної України (20 березня Вінниця, 25 – Проскурів, 26 – Кам'янець-Подільський, 29 – Чернівці).

Одинадцяті Сумцовські читання

У ході Поліської наступальної операції 15 березня – 5 квітня 44 року війська 2 Білоруського фронту скували значні сили ворога, що забезпечило вдалі дії військ північного флангу 1 Укр. фронту. У цих боях звання ГРС отримав Гергель А.П., уродженець Барвінківського району (ГРС від 22.7.44 р.), заступник командира ескадрильї В.В. Ісаєв (ГРС від 18.08.45 р.) та мешканець с. Скрипаї Зміївського району, Пасько М.Ф. (ГРС від 18.08.45 р.).

26 – 28 березня 44 р. у ході Одеської наступальної операції військ 3 Укр. фронту (26 березня – 12 квітня 44 р.) відбувся героїчний десант у м. Миколаїв під командуванням старшого лейтенанта, уродженця с. Приколотне Великобурлуцького р-ну К.Ф. Ольшанського. 55 десантників отримали звання ГРС, у тому числі посмертно мешканці Харківщини: К.Ф. Ольшанський та Г.І. Ковтун, уродженець Зміївського району (указ від 20.04.45 р.). 10 квітня війська 3 Укр. фронту звільнили Одесу, 11 квітня у ході Кримської операції війська Приморської армії та Чорноморського флоту звільнили Керч, 9 травня Севастополь. У боях за Крим вміло керував військами гв. полк. Панченко І.Н. (4-та гв. стр. див., 4-та гв. арм., 3-й Укр. фронт), який за бої в Австрії та Угорщині отримав звання ГРС (указ від 28.04.45 р.).

У ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції (13 липня – 29 серпня 44 р.) війська 1 та 4 Укр. фронтів з допомогою 1 Білоруського звільнили західні області України у тому числі міста: 27 липня – Львів та Станіслав, 6 серпня – Дрогобич. У цих боях особливо відзначились мешканці Харківщини: Майстренко В.М. (звання ГРС від 23.09.44 р.), Слюсаренко З.К. (звання ГРС від 23.09.44 р.).

Вдалому просуванню військ українських фронтів сприяла Білоруська стратегічна наступальна операція “Багратіон”, яка проводилась майже одночасно (23 червня – 29 серпня 1944 р.). У цій операції відзначився мешканець с. Калюжне Кегичівського району, командир 295-го гв. ст. полка 96-ої гв. стр. див., 28-ої арм. 1-го Білоруського фронту А.М. Волошин, полк якого захопив більше 1,5 тисячі полонених (звання ГРС від 23.03.45 р.).

Остаточне визволення України відбулось у ході Східно-Карпатської та Карпатсько-Ужгородської стратегічних наступальних операцій (8 вересня – 28 жовтня 44 р. військ 1 і 4 Укр. фронтів), внаслідок яких радянські війська завершили звільнення від ворога західних областей України, звільнили Закарпатську Україну (27 жовтня – Ужгород) і частину Східної Словаччини, надали відчутну допомогу Словацькому повстанню.

Методика розкриття запланованих тем буде носити деякий фрагментарний характер з формальним порушенням хронологічної послідовності, оскільки деякі події в цей період відбувались одночасно. Для того, щоб виставка мала цілісний образ передбачається виготовити великомасштабну карту України з позначками дат визволення обласних центрів та підготувати докладніший текстовий матеріал про події, інформацію про особисті комплекси харків’ян.

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОЇ ХОЛОДНОГІРСЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ (19 – ПОЧ. 20 СТ.)

Є теми в історії нашого міста, що через якісь причини залишаються малодослідженими, або й зовсім невивченими. Однією з таких є історія харківської системи покарань. На цей час не тільки відсутні окремі дослідження з цієї теми, але навіть у фундаментальних працях з історії міста майже нема згадок відносно цього питання. Але ж система місць покарань є частиною адміністративної системи країни, що нерозривно пов'язана з її внутрішньою політикою і тому її вивчення не повинне залишатися поза увагою дослідників. До того ж Державний архів Харківської області значний великий пласт матеріалів з цієї теми, що відкриває велике поле діяльності для краєзнавців.

Першим місцем для утримування ув'язнених у Харкові був острог побудований у 1794 році. До того часу ніякого спеціального приміщення для цього не було, а злочинці утримувалися у робочому будинку. Взагалі, за свідченням Д.І. Багалія: “можна подумати, що окремих поліцейських органів у козацькому Харкові зовсім не було. Знайомлячись із найбільш ранніми, з розпоряджень, що дійшли до нас, по поліцейській частині, ми бачимо, що їх виконання доручалося то сотникам, то городничому, то комусь з підпрапорних, і кожен, кому давалося таке доручення, намагався під різними приводами ухилитися від “поліцмейстерської посади”. У екстрених випадках, коли в Харкові з'являлися “палії” або заводилися банди “зłodійських людей”, харківська поліція виявлялася неспроможною боротися з ними, приходилося звертатися до військових команд. Після заснування Харківської губернії, поліцейські функції, серед багатьох інших обов'язків, були покладені на комісара, а з установленням у Харкові намісництва була заснована посада городничого, під керівництвом якого знаходилися два пристави з квартальним і так звана штатна рота. Одним з обов'язків цієї штатної роти якраз і була охорона арештантів. Проте необхідно підкреслити, що обов'язок цей штатна рота виконувала погано. В одному з документів 1791 року губернатор відзначає: “солдати, що відпускаються з колодниками, часто примічаються п'яними, через цю слабкість часто можуть колодники чинити втечі”. Для утримування ж арештантів або “колодників”, у Харкові, в районі нинішньої Театральної площі у 1794 році і був побудований перший острог. Це була звичайна дерев'яна тюремна хата на три кімнати: в одній з них містилася варта, у двох інших – арештанти, чоловіки та жінки окремо.

У вересні 1817 року Харків відвідав імператор Олександр І. У ході цього візиту він побував у острозі і знайшов його дуже занепалим. Наслідком цієї інспекції був сенатський указ про створення у Харкові нової в'язниці, так

Одинадцяті Сумцовські читання

званого “тюремного замку”. Він був побудований у 1823 році, згідно із зразковим планом на околиці Харкова, на захід від вулиці Дмитріївської і проіснував до 70-х років 20 ст.

Необхідно відзначити, що в місцевих острогах, а згодом у в'язницях, залишалися тільки арештанти третього і четвертого розрядів, тобто ті, що скоїли незначні злочини. Арештанти перших двох розрядів, заковувалися в кайдани і відправлялися на каторжні роботи в Сибір. Однак у середині 19 століття почастишали скарги місцевого начальства Сибіру на незадовільний стан заслання та каторги, через величезну кількість засланих, що постійно збільшувалася. Ці скарги в правління імператора Миколи I викликали бажання якщо не скасувати, то, принаймні, зменшити заслання. У зв'язку з цим, міністр внутрішніх справ Росії Блудов, рекомендував замінити заслання арештантськими ротами. Вже в 1825 році каторжних арештантів почали “шикувати в роти” з підпорядкуванням їх військовій дисципліні, а в 1827 році за зразком цих рот, що розділялися на роти інженерного і морського відомства, було вирішено улаштувати в губернських містах арештантські роти цивільного відомства, сподіваючись усунути цією мірою витрати по пересиланню арештантів у Сибір і сприяти розвитку міст за допомогою підневільної арештантської праці. Головною метою створення арештантських рот міністр внутрішніх справ вважав “постійне займання арештантів роботами, як засіб до виправлення їхньої моральності”.

15 квітня 1839 р. Правлячим сенатом згідно з іменним указом його імператорської величності було затверджено “Положення про Харківську арештантську роту цивільного відомства”. Згідно з цим положенням, арештанти до неї повинні були доставлятися з Харківської губернії, ті що придатні до роботи: “збігли та бродяги, засуджені до заслання у Сибір, за маловажні злочини непокарані рукою ката, такі що мають від 35 до 40 років..., а також люди дурної поведінки, які віддані по присудам громад та за волею поміщиків для виправлення”.

Арештанти повинні були займатися замошчуванням вулиць, риттям канав, будівництвом мостів та іншими роботами, за що не одержували ніякої винагороди. Незважаючи на затверджене “Положення”, комплектування харківської арештантської роти було відкладено “до побудування передбаченого для одного будинку через відсутність такого”. Будівництво розпочалося тільки у 1843 р. Згідно з документами, що зберігаються у Харківському Державному обласному архіві, підряд на “будівництво кам'яних казарм для приміщення арештантської роти цивільного відомства у м. Харкові” прийняв на себе почесний громадянин Харківський, купець 1-ї гільдії Михайло Котляров, який “за контрактом, що був заключений в будівельній комісії... зобов'язався всі кам'яні будівлі...побудувати у три літа, починаючи з 1 травня 1843 р.” Документи стверджують, що 1 травня 1843 р. “у суботу при ясній погоді була вирита канава для фундаменту головного корпусу, офіцерського

Харківський історичний музей

флігелю, двох одноповерхових флігелів та паркану”. До жовтня 1845 р. були зведені стіни кухні, флігель, улаштовані нари у побудованому головному корпусі, а також будувалися баня та пральня. Будівельні роботи провадилися лише у теплий час року, з травня по жовтень, і закінчені у 1847 році. Треба відмітити, що по свідченню Д.І Багалія, це разом із Всіхсвятською церквою та Озерянською каплицею були перші кам’яні споруди на малонаселеній західній околиці Харкова.

У 1870 р. згідно з указом правлячого Сенату арештантські роти поступово перейменовуються у виправні арештантські відділення цивільного відомства, військовий закон у них скасовується, а зовнішні роботи замінюються роботами на території в’язниці. Відповідно до цього і Харківська арештантська рота була перетворена на виправне арештантське відділення у 1882 році. Але переповненість цих закладів вимушує царський уряд шукати нові шляхи реформування системи відбування покарань. Знов, як тимчасовий захід, була дозволена каторга. Головним місцем російської примусової колонізації у цей час, завдяки віддаленості від материка і можливості безперервного морського сполучення став о. Сахалін. Це, в свою чергу, спричинило за собою зміну статусу Харківського виправно – арештантського відділення. Указом від 18 березня 1892 року воно реорганізується в пересильну в’язницю, яка діє до 1903 року.

Необхідно зауважити, що всі ці роки територія в’язниці розширювалася, поступово упорядковувалася, поліпшувалися умови утримування ув’язнених. Так, наприклад, якщо у 1871 році згідно із “Звітом про Харківську арештантську роту”, складеним капітаном роти майором Даньшиним, у роті передбачалося утримувати 200 осіб, при роті не було аптеки, лікарні, школи, не було навіть карцеру. Після огляду у 1879 році арештантської роти начальником головного тюремного управління, була дана вказівка про прибудову до надвірних будівель, що вже існували, нового приміщення кухні, відводу старого її приміщення під майстерню, про устрій школи та читальні, обладнання лікарні та улаштування ванної. 20 грудня 1891 р. Харківська губернська інспекція дозволила відкрити начальнику Харківського виправного арештантського відділення школу для навчання арештантів. У цьому ж році, згідно з архівними документами, у цій школі навчалось 53 арештанти, 23 з яких було зовсім неграмотними, всі інші – малограмотними. У школі викладалися Закон Божий, арифметика та російська мова. У переліку тюремної бібліотеки за 1903 р. налічувалося 225 книг, переважно релігійно – морального змісту.

У результаті інспекційних поїздок у Сибір і на Сахалін, які улаштовує уряд у кінці 19 століття, було визнано неефективність заслання та каторги: велика кількість каторжан гинула ще по дорозі через погані умови перевезення, а майже третина з тих, хто прибував до каторги влаштовували масові втечі. Ця величезна армія бродяг у теплі пори року переховувалися у тайзі, займаючись пияцтвом, грабіжництвом, убивствами, а з настанням холодів вони сотнями

Одинадцяті Сумцовські читання

гинули від морозів і хвороб, а іноді й від мстивої руки старожилів. У зв'язку з цим у червні 1900 року був прийнятий закон про обмеження заслання та каторги у Росії. Це призвело до нового реформування системи відбування покарань. Пересильні в'язниці скасовуються, замість них знову організовують виправні арештантські відділення. Крім того, вирішено було провести повну реконструкцію цих закладів, на що виділяються 9 млн. карбованців. Отже з 1901 по 1903 роки Харківська Холодногірська в'язниця зазнає генеральної перебудови. Роботи виконувалися Будівельним комітетом під керівництвом архітектора Ф.І. Шустера. Під час реконструкції головний корпус пересильної в'язниці був перебудований у корпус нічного роз'єднання, побудовані новий головний корпус та корпус одиночного ув'язнення, адміністративний корпус, де розміщувалося житло для робітників відділення, службовий корпус (кухня, хлібопекарня, баня, 2 пральні, кузня), будинок сторожа, погріб, стайня, сарай, льодовик, флігель, де раніше розміщувалися контора і баня, був перебудований під друкарню. У лютому 1903 р. була вирита канава для улаштування каналізації для виправного відділення. Також була побудована Царице – Олександрівська церква з дзвіницею. Перебудова Харківської пересильної в'язниці в арештантське відділення була проведена за рахунок асигнування Головного тюремного управління. На це було виділено 700 тис. карбованців. На жаль, архівні документи містять лише уривчасті відомості, що відображають подальший період діяльності в'язниці. Відомо, що з 1908 р. поряд з виправним арештантським відділенням починає діяти тимчасова каторжна в'язниця, або Холодногірський централ. Продовжується перебудова території та поліпшення умов утримання ув'язнених. Так у 1908 році були побудовані нові майстерні, в яких організовано виробництво взуття, столярні, кравецькі та слюсарні ремесла. У 1913 р. було зроблено центральне опалення, система вентиляції, побудовані лісосушарня, приміщення для військового караулу, розширено приміщення для столярної майстерні, надбудовані стіни огорожі. У цьому ж році відкрита школа для дітей робітників нагляду. Таким чином напередодні подій, що змінили хід історії у нашій країні, на Катеринославській вулиці, 99 розташовувався цілий в'язничний комплекс Харківського виправного арештантського відділення та тимчасової каторжної в'язниці. Це була велика установа тюремного нагляду з доброю організацією режиму та налагодженим виробництвом арештантської праці.

ВІДКРИТТЯ НОВОЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ НА ХАРКІВЩИНІ

В червні 2004 р. археологічна експедиція Харківського історичного музею провела розвідки, спрямовані на пошук пам'яток палеоліту, на території Ізюмського району Харківської області. Результатом робіт стало відкриття цілої низки нових пам'яток давнього кам'яного віку і серед них - пізньопалеолітичної стоянки із збереженим культурним шаром та цікавими крем'яними артефактами.

Пам'ятка знаходиться на мису, біля впадіння в р. Сіверський Донець невеликої річки Суха Кам'янка, в 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського району. Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8-10 м. Поверхня мису розорюється. Тут було зібрано численний підйомний матеріал, що розпадається на комплекси пізнього палеоліту, неоліту, комплекс бронзового віку та раннього середньовіччя. На жаль, оранка знищила всі культурні шари, крім пізньопалеолітичного, який постраждав частково. На мису було закладено 2 шурфи, які показали наступну стратиграфію:

горизонт	колір темно-сірий до чорного, важкосуглинковий,	0-0,27м
А	пильовато-комкуватий, не ущільнений; перехід вниз чіткий	
горизонт	темно-коричневий, важкосуглинковий, комкуватий,	0,27-0,34м
В	не ущільнений, з черворіями, виконаними матеріалом горизонту А; перехід вниз дуже поступовий	
горизонт	світло-коричневого кольору, неоднорідно забарвлений	0,34-0,43м
ВС	внаслідок наявності численних черворіїн та включення лесового матеріалу; важкосуглинковий, слабоущільнений, комкуватого-призматичної структури; черворіїни виконані матеріалом двох горизонтів, що лежать вище; перехід вниз чіткий, нерівний, біогенний	
горизонт	жовто-пального кольору, неоднорідно забарвлений	0,43-0,56м
С(в)рс	внаслідок наявності великої кількості гумусових черворіїн; середньосуглинковий, пильватий, безструктурний; перехід вниз поступовий	
горизонт	типовий лес	0,56-0,7м
Срс		

Одинадцяті Сумцовські читання

Опис геологічної стратиграфії складено д. г. н. Герасименко Н. П., користуючись нагодою, хочу висловити їй щиру подяку.

В шурфах крем'яні знахідки локалізувались на глибині від 0,26 до 0,6 м. В шурфі №1 зафіксовані: висока трапеція на неправильній платівці, кутовий різець на масивному відщепі, грубий пластинчастий скол, 6 відщепів та 8 лусочек. В шурфі №2 - крупний концевий скребок на тонкому пластинчастому відщепі, 6 відщепів та 1 лусочка. Положення крупних предметів в шурфах горизонтальне.

На поверхні мису зібрано велику колекцію пізньопалеолітичного матеріалу. Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, вкриті контрастною молочно-білою та біло-блакитною патиною. В якості сировини використовувався сірий напівпрозорий крейдяний кремій місцевого походження. Загалом представлено повний цикл розщеплення від заготовок до залишкових форм. Нуклеуси кубовидної, призматичної, торцевидної форми демонструють ударну техніку сколювання. Етапи формування і підживлення представлені крайовими сколами у вигляді реберчастих платівок та відщепами. Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених платівок та відщепів. Комплекс знарядь із вторинною обробкою складають 2 концевих скребка, крупний широкий подвійний скребок, багатофасетковий різець, до якого підібрався різцевий відщепок, різець косоретушний на напівпервинному відщепі, масивна платівка з кутовим елементом, відщеп з ретушованою виїмкою.

Типи крем'яних знарядь та геологічні умови залягання знахідок в шурфах дають змогу попередньо датувати пам'ятку кінцем пізнього палеоліту.

Стоянка біля с. Кам'янка, безумовно, є перспективною для подальшого дослідження. Також цікавим є питання зв'язку цієї пам'ятки з майстернею поблизу с. Синичине, що знаходиться в 1 км на південний схід, вниз по течії р. Сіверський Донець. Розкопки на стоянці планується розпочати влітку 2005 року.

Л.І. Бабенко,
*ст. науковий співробітник
відділу археології ХІМ*

ПОХОВАННЯ ВОЇНА-ВЕРШНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ СМТ КОРОТИЧ НА ХАРКІВЩИНІ

В 1982 році експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна було розкопано курган, що входив до складу курганної групи з 6 насипів, розташованої в 0,5 км на південний схід від смт. Коротич.

Харківський історичний музей

Висота насипу складала 0,65 м, діаметр по лінії північ-південь - 26 м, захід-схід - 22 м. Могильна яма прямокутної форми (3,7 x 3,45 м) знаходилася у центральній частині кургану і була орієнтована по лінії північ/північ/схід-південь/південь/захід. Глибина могили від рівня поховального ґрунту - 3,45 м. Могилу оточував глиняний викид діаметром до 12 м. На поверхні глиняного викиду місцями зафіксовані залишки зітлілої деревини товщиною 5-7 см. Зітліле дерево лежало також навколо могили під викидом, на рівні поховального ґрунту, займаючи ділянку 10 x 12 м.

На дні могили зафіксовані залишки дерев'яної гробниці у вигляді 7 стовпових ямок: 4 - по кутам могили та 3 - по середині бокових стінок (за виключенням південної) Уздовж стінок могили по периметру вирита канавка шириною 0,2-0,25 м, глибиною 0,2 м. У стовпових ямках та канавці виявлені залишки зітлілого дерева. Біля східної стінки, на південь від середнього стовпа знаходилася схованка довжиною 0,5 м, шириною 0,35 м, та глибиною 0,4 м, на дні якої збереглися відбитки залізних іржавих предметів.

Поховання парне. У грабіжницькому лазі виявлені фрагменти фалангів пальців, кістки верхніх кінцівок та декілька хребців, ребра, уламки тазових кісток та череп одного з похованих. Поблизу південної стінки могили, в 0,6 м вище дна могили знаходилися залишки кістяка іншого похованого - череп, ребра та хребці. На дні ями *in situ* зафіксовані кістки стопи, положення яких свідчить про можливе орієнтування одного з похованих головою на південь.

У 0,3 м від східної стінки, поблизу схованки, вістрями на південь лежали два залізних наконечники списа. Втоки списів виявлені в канавці біля північної стінки. Біля південної стінки знаходився сагайдачний набір із 140 бронзових наконечників стріл, що лежали вістрями на схід, смужкою шириною 24 см. Ще 2 наконечника стріли знайдені під залишками тазових кісток.

Уздовж східної стінки головою на південь лежав кістяк коня. Череп коня був розвернутий у протилежний бік і знаходився зверху на крупі, храпом до східної стінки. Залізні вудила та псалії виявлені поблизу південної стінки, у 0,3 м вище дна могили. Поруч, на глибині 2,85-3,45 м від рівня поховального ґрунту знайдені бронзові вуздечкові бляшки, ворворки та підпружна пряжка прямокутної форми.

Безперечно, найбільш цікавою рисою поховального обряду коротичанського комплексу є присутність супроводжуючого поховання коня в загальній з небіжчиками могилі. Думку про нетиповість подібних поховань для сіверськодонецьких пам'яток (Шрамко, 1962, с.230; Щегленко, 1983, 115-117) уже спростовано (Бабенко, 1999; 2004; Бандуровський, Буйнов, 2000, с.48, 49).

Супроводжуючі кінські поховання у спільній з небіжчиком могилі, за думкою С.А. Скорого, є ознакою більш широкого етнокультурного діапазону і належать до загальноіранських рис поховального обряду (Скорый, 2003, с.53, 92). Подібні поховання краще репрезентовані в пам'ятках ранньо- та середньоскіфської доби. Серед степових пам'яток можна нарахувати

Одинадцяті Сумцовські читання

щонайменш 8 випадків, з яких до найбільш яскравих належать кургани № 11 с. Підгороднє на Дніпропетровщині, № 1 поблизу м. Арциз Одеської області, Медерівський курган тощо. Ще краще кінські поховання в загальній могилі репрезентовані в пам'ятках Дніпровського Правобережжя – 1 випадок серед архаїчних поховань, 12 - в комплексах середньоскіфського часу, 6 випадків припадає на пізньоскіфські пам'ятки (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.36, 40, 48; Скорый, 2003, с.55, 57, 59, 92).

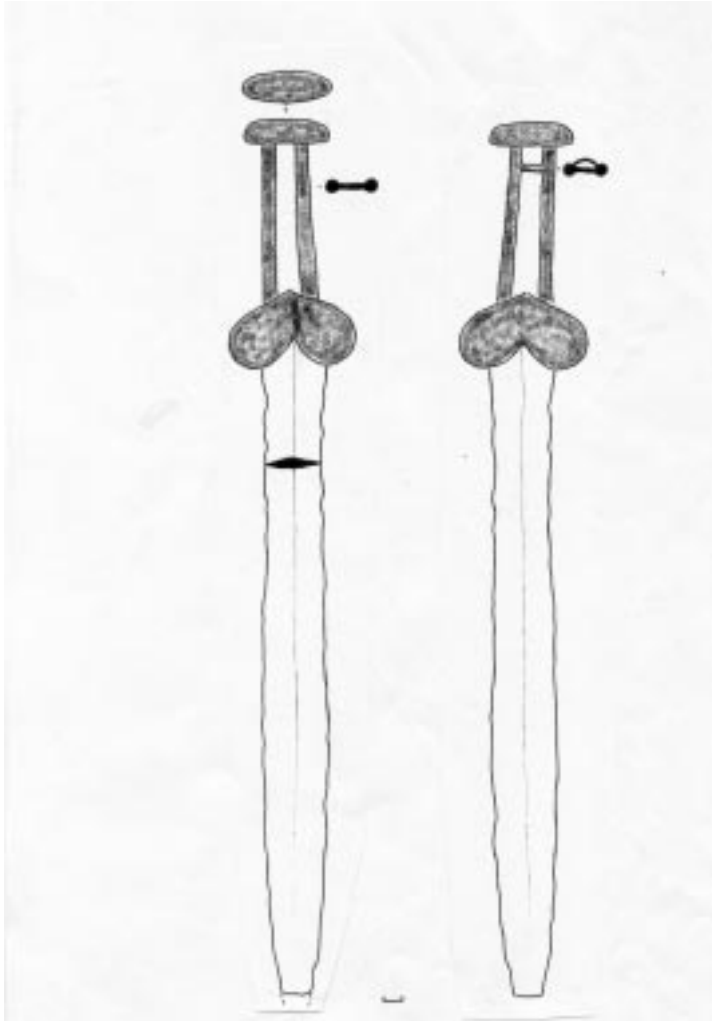
У курганах пізньоскіфського часу переважають поховання коня в окремій могилі, що за думкою багатьох дослідників, є власне скіфською рисою поховального обряду (Бессонова, 1990, с.29; Ольховский, 1991, с.164; Скорый, 2003, с.48, 49, 53). Показово, що і решта відомих комплексів сіверськодонецького регіону також репрезентована пам'ятками виключно кінця V-IV ст. до н.е. з похованням коня або його частини в окремій могилі (кургани № 3 біля с. Старий Мерчик, № 2 біля с. Мала Рогозянка, № 7 поблизу с. Пісочин) чи в ніші (№ 9 біля с. Пісочин).

Поховальні комплекси з близьким за складом набором предметів кінського спорядження, добре відомі серед лісостепових пам'яток, що традиційно датуються більшістю дослідників першою половиною V ст. до н.е. (кургани №№ 396, 400, 401, 413, В біля с. Журівка, 411 біля с. Пекарі, 499 поблизу с. Басівка тощо). Однак за хронологічною шкалою, розробленою А.Ю. Алексєєвим для старожитностей V ст. до н.е., комплекси з бляшками з рубчатим краєм та пластинчатими налобниками у вигляді ромбу складають другу хронологічну групу пам'яток, з яких найбільш ранні датуються рубежем першої-другої чверті V ст. до н.е. (Алексєєв, 1991, с.51; 1992, с.114-116). Базисні наконечники стріл з широкою основою в сагайдачних наборах другої половини V ст. до н.е. малорепрезентативні, що дозволяє визначити хронологічні рамки коротичанського комплексу в межах другої чверті V ст. до н.е.

Звертає увагу відсутність серед пам'яток сіверськодонецького регіону ранньоскіфського часу поховальних комплексів з предметами кінського спорядження, що вирізняється на фоні широкої репрезентативності (до третини від загального числа) подібних поховань у синхронних пам'ятках суміжних регіонів. Раптова поява з V ст. до н.е. у похованнях населення сіверськодонецького регіону загнuzданих коней (чи їх частин) та предметів кінського спорядження може бути свідченням міграції на цю територію у зазначений час певних етнічних угруповань, які були носіями даної риси поховального обряду.

БІМЕТАЛЕВИЙ МЕЧ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ З ДОВОЄННОЇ КОЛЕКЦІЇ ХІМ

В археологічній колекції Харківського історичного музею є значна частка експонатів з довоєнних надходжень, що були депаспортизовані під час Великої Вітчизняної війни. Серед останніх чимало унікальних предметів, до числа яких належить і біметалевий меч ранньоскіфського часу. Меч був внесений до реєстру експонатів (№ 132), виявлених І.Ф. Левицьким в 1943 р. під час розкопок зруйнованого німецькими окупантами будинку педінституту (вул. Сумська, 33), де під час війни розміщувалася археологічна виставка. Меч знайдено в кімнаті 6 (зала “Греція і скіфи”). Місце походження експонату в реєстрі не вказано. Поміж тим, незважаючи на втрату під час війни всієї

облікової документації музею, досить значна частка експонатів зі зруйнованої виставки була ідентифікована. Зокрема, зі “скіфської зали” це матеріали з розкопок, що передували проведенню XII Археологічного з’їзду у Харкові, з Олександропільського кургану, мінусінської колекції професора Несмелова тощо. Безсумнівно, що походження біметалевого меча було невідоме ні І.Ф. Левицькому, ні іншим співробітникам музею, що і завадило його хоча б частковій паспортизації.

Меч складається з бронзового руків’я та залізного леза. Руків’я рамкове, утворене двома круглими у перетині стрижнями. Від навершя до перехрестя руків’я поволі розширюється. З одного боку, у

верхній частині руків’я, в 0,9 см від навершя, розташована дугоподібна поперечна петелька, кінці якої прикріплені до обох стрижнів. Навершя брускоподібне, ледь звужене та закруглене на кінцях, що надає йому дещо

Одинадцяті Сумцовські читання

грибоподібної форми, у перетині округле. Перехрестя серцеподібне, у перетині звужене на кінцях та розширене посередині, де проходить ледь помітне, згладжене ребро. Лезо та черешок меча залізні, виковані з однієї металевої заготовки. Через отвір у перехресті в рамку руків'я пропущено плоский черешок. Лезо меча двосічне, у перетині ромбоподібне. Від перехрестя до третини довжини лезо ледь звужується, потім, до наступної третини - розширюється і знову звужується до кінця. Кінчик леза відламано.

Загальні параметри меча та його окремих деталей наступні. Навершя: довжина - 4,5 см; ширина у середній частині - 1,5 см; висота - 1,2 см. Руків'я: довжина - 8 см; ширина біля навершя - 2,2 см; ширина біля перехрестя - 2,8 см; діаметр стрижнів - 0,6-0,7 см. Перехрестя: ширина - 6,5 см; висота - 3,9 см. Лезо: довжина - 31,4 см; ширина біля перехрестя - 3,2 см; ширина у місці звуження - 2,8 см; у місці найбільшого розширення - 3,3 см. Петелька: ширина - 0,3 см; товщина - 0,2 см. Загальна довжина - 43,8 см (враховуючи відламаний кінчик, довжина меча була на 2-3 см більшою).

Репрезентований предмет озброєння належить до нечисельної групи біметалевих мечей з бронзовим рамковим руків'ям, переважно брускоподібним навершям, серце-, нирко- чи метеликоподібним перехрестям та залізним лезом. Більшість подібних акінаків походить з території Кавказу. До числа найдавніших зразків належать кинджали з хут. Бужор Анапського району Краснодарського краю (Новичихин, 1990) та поховання 85 Тлійського могильника (Техов, 1972), що вирізняються архаїчною формою перехрестя. Більш завершену форму скіфського типу мають мечі та кинджали з кургану біля хут. Степового (Виноградов, 1974) та з могильника біля с. Кумбулта (повністю збереглося бронзове руків'я одного меча та навершя з частиною руків'я іншого) (Уварова, 1900), перехрестя меча з частиною руків'я з могильника Фаскау поблизу с. Галіат (Крупнов, 1960).

За межами Кавказу аналогічні за конструкцією акінаки знайдені на бугрі Стеньки Разіна біля с. Лапоть поблизу Камишина Саратовської області (Смирнов, 1961), біля хут. Стеженський Волгоградської області (Сергацков, 1988), на Нижньому Дону поблизу м. Богучари (Лукьяшко, 1994) та с. Лопатіне Пензенської області (Максимов, Полесских, 1971). Подібні знахідки з території України репрезентовані мечем з кургану № 2 біля Райгородка (Ханенко, Ханенко, 1900) та руків'ям кинджала, знайденого поблизу смт. Градизьк на Полтавщині (Кулатова, 1994). Біметалеву рамкову рукоять мав і кинджал з антенним навершям, ниркоподібним перехрестям та рифленими стрижнями з кургану № 13 могильника "Слов'янка" поблизу с. Шолохове на Дніпропетровщині (Волкобой, Лихачев, Шалобудов, 1979).

Припущення, що до ймовірного місця знахідки меча має виключно гіпотетичний характер. Географія довоєнних надходжень до Харківського історичного музею була досить широкою - досить лише вказати на присутність в фондах колекції мінусінських старожитностей. Однак не можна виключати і

Харківський історичний музей

можливість його місцевого походження, враховуючи знахідки останніх років ряду яскравих предметів скіфської архаїки на Харківщині (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998), появу яких серед пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя іноді пов'язують зі скіфами Ішпакая, Партатуа чи Мадія (Мурзин, 1990; Кулатова, 1994; Бандуровский, Буйнов, 2000).

В.С. Аксьонов,
к. і. н., зав. відділу археології ХІМ

ЛУК З КАТАКОМБИ № 65 ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Одним з основних засобів ведення бойових дій аланським населенням басейну Сіверського Дінця доби раннього середньовіччя була дистанційна метална зброя – лук. Хоча знахідки самих луків, або їх залишків, в поховальних пам'ятках аланського населення салтівської археологічної культури другої половини VIII – першої половини X ст. є поодинокими. Так, більш ніж за століття вивчення вченими старожитностей ранньосередньовічних алан у басейні Сіверського Дінця було виявлено усього 13 наборів кістяних накладок до лука [Криганов 1993, с. 53]. Найбільш повне уявлення відносно типу “салтівського” лука дають набори кістяних накладок від луків, що походять з поховальних комплексів Дмитрієвського та Маяцького катакомбних могильників [Винников, Афанасьев 1991, рис. 22: 1, 3 - 7; Плетнева 1989, рис. 32]. До конструкції “салтівського” лука входять: пара серединних бокових пластин, пара клиноподібних тильних плечових накладок та пара кінцевих фронтальних накладок з прорізом для тятиви. Фронтальними кінцевими накладками є короткі до 9,0 - 10,0 см пластини ланцетоподібної форми, котрі в перетині мають форму рівнобедреного трикутника. Плечові тильні накладки представлені пластинами, що мають форму сильно витягнутої трапеції завдовжки 20,0 - 25,0 см. Серединні бокові накладки мають вигляд трапецієподібної або напівовальної пластини завдовжки 15,0 - 20,0 см з загостреними кінцями. Обставини виявлення залишків луків в поховальних комплексах ранньосередньовічних алан свідчать, що досить часто луки потрапляли до поховальних камер в навмисно зламаному стані, тому набір кістяних накладок майже завжди є неповним. Таким чином, різний кількісний склад кістяних накладок у комплексах відображає у першу чергу різний стан збереженості самих луків, а вже потім дозволяє говорити про типову приналежність знайдених виробів. Однак, знайдені накладки на лук в катакомбних похованнях Подоння дозволили дослідникам реконструювати так званий салтівський тип “хозарського” лука [Савин, Семенов 1998, с. 294].

Саме цим типом представлені луки у катакомбних похованнях Дмитрієвського (№106, 140, 143, 148, 169, 173) [Плетнева 1989, рис. 32] та

Одинадцяті Сумцовські читання

Маяцького (№30, 57) [Флеров 1984, рис. 16: 3 - 5, 19: 8 - 13] могильників, у похованні №18, 28 з території Маяцького селища [Винников, Афанасьев 1991, рис. 22: 4, 5, 33: 11, 12], в катакомбі №12 Старо-Салтівського могильника [Аксенов 1999, рис. 2: 21 - 24]. Залишки луків зазначеного типу були виявлені в кремаційних (№№ 216/к-19, 233, 254) та інгумаційних (№№150/к-13, 282, 293/к-34) похованнях могильника Червона Гірка (дослідження Середньовічної експедиції ХДУ під керівництвом В.К. Міхеєва), що належить праболгарському компоненту салтівської археологічної культури. Характерною рисою накладок усіх цих луків є особливе технологічне оформлення їх зворотного боку системою насічок, що дозволяло значно підвищити міцність з'єднання накладок з дерев'яної кібیتю. Насічки наносилися на лицеві краї серединних бокових пластин, на одному з кінців фронтальних кінцевих та клиноподібних плечових накладок для більш жорсткої фіксації жильної обмотки.

Тому інтерес викликає знахідка лука іншого типу в одному з катакомбних поховань Верхньо-Салтівського (головного) могильника. У 1987 році експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна була досліджена катакомба №65 на схилі Капіносового яру. Досліджена катакомба мала дромос завдовжки 4,3 м та глибиною 3,1 м від сучасної поверхні ґрунту. Ширина дромосу сягала 0,5 - 0,7 м. В початковій частині дромосу було зафіксовано 10 сходинок заввишки 0,2 - 0,35 м та шириною до 0,3 м. Вхід до поховальної камери мав вигляд арки висотою 0,7 м та шириною 0,5 м. Його довжина сягала 0,15 м. Вхід до поховальної камери був щільно забитий материковою глиною.

Поховальна камера поперечна по відношенню до довгої вісі дромосу. В плані вона мала форму прямокутника розміром 2,3 x 2,0 м. Висота камери у давнину не перевищувала 1,3 м. Камера містила колективне поховання людей. На підлозі камери були розчищені кістяки трьох людей, котрі несли сліди навмисної анатомічної руйнації. По кісткам, що залишилися на своїх первинних місцях, було встановлено, що небіжчики (чоловік та дві жінки) були покладені на підлогу в випростаному положенні на спині головою вліво від входу. Навмисна руйнація, при проведенні обряду знешкодження небіжчиків, була звернута на верхню частину тіла померлих людей.

Знахідка лука пов'язана з похованням №2, що належало чоловіку. Кістяк чоловіка лежав посередині, вздовж довгої вісі камери. In situ збереглися лише кістки нижніх кінцівок, кістки тазу, кілька хребців поясного відділу хребта. Інші кістки кістяка біли зміщені в напрямі поховання №1. При небіжчику знаходилися: бронзовий дротовий браслет, дві бойові сокири, залізне тесло-мотижка, бронзова каблучка зі скляною вставкою із скла зеленого кольору. За черепом небіжчика лежали 8 залізних черешкових трьохлопатових наконечники стріл. В лівому, від входу, куті камери були розчищені залишки дерев'яного сагайдака, оздобленого залізними оковками, та фрагментовані кістяні накладки на лук. Разом з ними була виявлена бронзова петелька з

Харківський історичний музей

залишками шкіри. Вивчення середньовічного військового спорядження аланського та праболгарського населення салтівської культури показало, що подібні бронзові петельки були елементом шкіряних футлярів для лука [Крыганов 1996, рис. 6].

В поховання лук було покладено навмисно зламаним. На це вказує стан кістяних накладок та їх кількість. Усього було виявлені фрагменти чотирьох накладок. Це фрагмент клинкової тильної плечової накладки, два фрагменти від двох кінцевих бокових накладок в вирізом для тятиви, та фрагментована бокова серединна накладка.

Клиноподібна тильна плечова накладка збереглася на довжину 4,6 см. В дійсності її довжина сягала приблизно 20,0-25,0 см. Внутрішня поверхня накладки була вкрита густими горизонтальними насічками. Подібні плечові накладки широко використовувалися південносибірськими кочовиками, починаючи з гунського часу [Асеев, Кириллов, Ковычев 1984, табл. XXXIII: 1 - 6]. Зустрічалися вони і в ранньосередньовічних пам'ятках Поволжя [Шилов 1959, рис. 71: 11, 12, 14], у хозарських похованнях Дагестану VII - VIII ст. [Магомедов 1981, рис. 2: 20], в аланських пам'ятках Подонеччя, а також вони були зафіксовані на тильній стороні плечей луків алан Північного Кавказу [Милованов, Иерусалимская 1976, с. 148; Каминский 1982, с. 48].

Серединна бокова накладка представлена пластиною у вигляді витягнутого, асиметричного за довгою віссю напівовалу розміром 6,9 x 1,8 см. Її краї обламані. Зворотна сторона вкрита частими паралельними насічками. Подібні накладки у ранньому середньовіччі застосовувалися практично всіма племенами й народами степу Євразії [Степи ... 1981, рис. 19: 61; 20: 42; 27: 33; 30: 30; 48: 84; 36: 6; 52: 29].

Кінцеві бокові накладки збереглися на довжину 5,5 та 6,7 см при ширині 1,7 – 1,8 см. Край пластин має напівкруглі обриси. Виріз під тятіву розташовано на відстані 3,5 см від краю. Внутрішня поверхня накладок укрита частими горизонтальними насічками. Накладки цього типу в цілому стані мають вигляд довгої, тонкої, вигнутої пластини. Подібні кінцеві бокові накладки характерні для так званого лука гунського типу. Зустрічалися вони у ранньому середньовіччі практично у всіх народів степового поясу Євразії від Забайкалля до Угорщини [Ковычев 1981, рис. 1: 1, 6, 7; Кюрти 1984, рис. 1: 1, 4; Худяков 1981, рис. 3: 15, 16]. В салтівських лісостепових старожитностях басейну Сіверського Дінця подібна накладка була знайдена лише одного разу - в інгумаційному похованні з конем №264/к-24 могильника Червона Гусарівка [Аксёнов 1999, рис. 33: 5]. Частіше вони зустрічаються в салтівських пам'ятках степових районів півдня Східної Європи, пов'язаних з похованнями власне хозар другої половини VIII - середини IX ст. [Власкин, Ильюков 1990, рис. 5: 12, 14; Круглов 1992, рис. 2: 4]. Хоча поодинокі знахідки таких бокових накладок відомі на пам'ятках VIII - IX ст., що залишені праболгарами (Авіловський, Новінковський, Кримський могильники) [Крыганов 1987, рис. 6:

Одинадцяті Сумцовські читання

1а, 2в; Медведев 1966, табл. 2: 7]. Значно частіше зустрічаються кінцеві бокові накладки цього типу на болгарських пам'ятках VII – X ст. Подунав'я [Йотов 2004, обр. 4: 7, 8, табл. II: 7 - 15].

За своїми розмірами, рівномірним вигином кінцеві бокові пластини від лука з катакомби №65 Верхньо-Салтівського (головного) могильника відносяться до пізнього типу подібних накладок, що датуються кінцем VIII - X ст. [Крыганов 1987, с. 24]. Такі накладки, вірогідно, є подальшим етапом першої лінії еволюційно-технологічного розвитку “тюрко-хозарських” (“ранньохозарських”) луків (за термінологією Є.В. Круглова), що представлена накладками луків з поховань кургану 1 Авіловського могильника, кургану 2 Саловського могильника, кургану 13 Новоаксайського могильника, з катакомби №29 могильники Клинь-Яр III [Круглов 2004].

Таким чином, знахідка залишків лука у катакомбі №65 Верхньо-Салтівського могильника свідчить, що аланське населення басейну Сіверського Дінця мало різноманітні контакти з населенням степів півдня Східної Європи, переймало від нього новітні військові технології та брало участь в удосконаленні військового спорядження, пристосуванні його до умов лісо-степової смуги.

М.В. Хоружа,
*ст. науковий співробітник
відділу археології ХІМ*

КОМПЛЕКСИ НЕТАЛІВСЬКОГО СЕЛИЩА (ДОСЛІДЖЕННЯ 2005 Р.)

Під час проведення археологічних робіт в зоні створення Печенізького водосховища Кочетокським загonom експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця коло с. Металівка Вовчанського району Харківської області було відкрито селище салтово-маяцької археологічної культури. Неталівське поселення салтово-маяцької культури займає пісчану дюну, що знаходиться між територією ґрунтового Нетайлівського могильника та урізом води. Довгий час дослідження поселення не проводилися, а сама дюна стала місцем, де відбувалась несанкціонована здобич піску місцевими жителями, в наслідок чого більша частина поселення була зруйнована кар'єром, що тут утворився. Цей факт і обумовив рішення о проведенні охоронних археологічних досліджень на Неталівському поселенні. У 2003 році такі роботи розпочав загін археологічної експедиції Міжнародного Центру хозарознавства при Східноукраїнській філії Міжнародного Соломонова університету. До складу загону увійшли студенти-практиканти та викладачі Харківської державної академії культури під керівництвом О.О. Тортіки та В.М. Ряполова. У 2004 р. роботи на поселенні велися експедицією згаданого учбового закладу,

Харківський історичний музей

котра представляла окремий загін Середньовічної археологічної експедиції Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди.

У 2005 році Середньовічна експедиція Харківського історичного музею разом зі студентами-практикантами Харківської державної академії культури продовжила дослідження поселення салтово-маяцької культури біля с. Металівка (Неталівка 2). Роботи на поселенні носили охоронний характер. Наші дослідження на поселення було продовженням робіт, що розпочалися тут ще в 2003 році.

У ході робіт на ділянці селища, що примикав до західного обрізу піщаного кар'єру, було досліджено п'ять господарських ям та одну споруду, котрі були залишені населенням салтово-маяцької археологічної культури. Відкрита нами споруда Д уявляла собою заглиблене у материк житло у вигляді землянки, що мала в плані форму прямокутника, орієнтованого кутами за сторонами світу. Розмір котловану житла складав 3,3 x 2,9 м. Підлога житла фіксувалася на глибині 1,8 м від сучасної поверхні ґрунту. Стіни житла, вірогідно, мали каркасно-стовпову конструкцію, про що свідчать розташовані по кутах котловану стовбурні ямки діаметром 0,29 - 0,3 м та глибиною 0,2-0,25 м. Опалювальний пристрій знаходився між стовбурними ямками біля північної стіни котловану житлової споруди. Це була піч, побудована з глиняних вальків. На момент дослідження вона утворювала купу обпаленої глини С-подібної у плані форми, з укріпленнями мілких вуглів від спаленого дерева. Будь-які речі на підлозі житла не були виявлені. Лише безпосередньо біля залишків печі був виявлений риб'ячий хребет. За заповненням котловану встановлено, що житло було з якихось причин залишено, а його котлован використовувався салтівським населенням для скидання сміття та харчових залишків. Про це свідчать знайдені в заповненні котловану житла, на незначній глибині від підлоги, завала, що складався з достатньо великої кількості фрагментів салтівських керамічних посудин, кісток домашніх тварин окремих каменів пісковика. Цей завал лежав поверх прошарку чистою глини, котрий розташовувався на 0,2 м висіче підлоги житла. Товщина глиняного прошарку сягала 10 см. Можна припустити, що даний шар є залишками перекриття даху житлового приміщення Д.

За своїми конструктивними особливостями будівля Д знаходить широкі аналогії в матеріалах поселень пеньківської та салтово-маяцької археологічних культур. Так, з жилими будівлями пеньківської культури житло Д Неталівського поселення зближає її квадратна форма, розміри (загальна площа складає 9,57 м², значна заглибленість в материк, що дозволяє відносити її до розряду землянок, а також наявність глинобитного опалювального пристрою [Приходнюк 1998, с. 24-25]. Глинобитні печі вважаються більшістю дослідників як етновизначна ознака слов'янського населення для пам'яток V – VIII ст. Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Подібні землянки з

Одинадцяті Сумцовські читання

глинобитними пічками відомі на пам'яток волинцевської археологічної культури [Смиленко, Юренко 1990, с. 271]. Однак, житла даного вигляду зустрічаються і на пам'ятках салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця. При цьому деякі дослідники схильні вбачати в цьому факт проникнення в склад алано-болгарського населення салтово-маяцької культури представників слов'янського етносу. Підтвердженням цього, на їх думку, є одночасна присутність в таких будівлях салтівської кераміки та керамічного посуду пеньківського (слов'янського) вигляду [Любичев 1994, с. 84-96]. В заповнення будівлі Д серед чисельних фрагментів салтівського кухонного та столового посуду не було знайдено жодного фрагмента посудин пеньківського вигляду. Таким чином, будівлю Д Неталівського селища не можливо пов'язати з представниками слов'янського етносу, що мешкали поряд з Верхньо-Салтівським городищем – ключовим пунктом на північно-західних кордонах Хозарського каганату.

У розкопі, що був закладений у північного обрізу кар'єра, де у попередні роки експедицією під керівництвом А.В. Криганова було виявлено поховання у простій могильній ямі салтівського чоловіка-воїна (поховання № 1). В ході робіт 2005 року було досліджено ще одне поховання (№ 2). На глибині 0,9 м від сучасної поверхні була зафіксована могильна пляма прямокутної форми розміром 1,1 x 0,52 м, що була орієнтована за лінією схід-захід, с незначним відхиленням на південь (Азимут 115°). У могильній ямі знаходилися рештки дитини 3-4 років. Анатомічний порядок кістяка дитини був порушений в наслідок діяльності землерийних тварин. За кістками, що залишилися на своїх місцях, видно, що дитина була покладена у випростаному положенні на спині головою на схід. За головою дитини був установлений ліпний салтівських горщик з петельчатою ручкою. Будь-які інші знахідки в похованні були відсутні.

Риси поховального обряду, що представлені у даному комплексі, зближує його з іншими похованнями Неталівського ґрунтового могильника. Більшість дослідників вважає, що Неталівський могильник залишено праболгарським компонентом салтівської культури.

Для попереднього датування даного поховання велике значення має знайдений в могилі горщик з петельчатою ручкою. Ця посудина має плоске дно, шароподібний, дещо сплюснений, тулуб з найбільшим розширенням у верхній його третині та коротку шийку на покатих плечиках. Висота горщика – 9,7 см, діаметр дна 8,0 см, максимальний діаметр тулуба 10,0 см. Вінчик посудини трохи відігнуто назовні та прикрашено по краю насічками, що виконані за допомогою зубчатого штампа. Поверхня горщика шерохувата, бурого кольору с чорними підпалинами.

Горщики цього типу зустрічаються як у поховальних комплексах праболгарського населення салтівської культури [Крыганов 2003, рис. 5: 5; Крыганов 2004, табл. XXIV: 3; Крыганов 2005, рис. 219: 5], так і аланського

Харківський історичний музей

населення басейну Сіверського Дінця [Плетнева 1989, рис. 68-76]. Подекуди подібні горщики зустрічаються у підкурганних похованнях соколовського типу, котрі в останній час пов'язуються дослідниками з хозарами [Круглов 1992, рис. 4: 20]. За матеріалами цих поховальних комплексів подібні горщики датуються часом не пізніше середини IX ст. Виходячи з цього, поховання на Неталівському селищі потрібно віднести до другої половини VIII – середини IX ст.

Таким чином, дослідження селища салтово-маяцької культури Неталівка 2 показали, що в його межах в салтівський час ховалися померлі люди за обрядом, котрий добре представлено на Неталівському ґрунтовому могильнику. Це дозволяє говорити, що і могильник, і поселення належать залишено одним населення – праболгарами.

В.О. Казус,

зав. 2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ПЕРЕБУДОВА ВИСТАВКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ “ХАРКІВ 1941-1943 РР.”

9 травня 2005 р. святкується 60-річчя Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Протягом 1225 днів і ночей Україна була ареною жорстоких кровопролитних боїв, в ході яких розгромлено було десятки добірних з'єднань Вермахту і армій союзних гітлерівській Німеччині держав. Але були ще бої на території Росії, Білорусії, Кавказу, Молдови, Прибалтики та Західної і Східної Європи. У цих боях Україна втратила понад 3,5 млн. своїх синів і дочок, з яких більше 250 тис. харків'ян та уродженців Харківської області загинули на фронтах Великої Вітчизняної.

Зрозуміло, що в історії не існувало ніякої україно – німецької війни 1941-1945 рр., як не було й окремої Перемоги України у Великій Вітчизняній війні. Наполягання ветеранів на тому, що то була спільна Перемога радянського народу мають, безумовно, рацію. Отже, йде мова про місце України та Харківщини у війні та про внесок українського народу у здобуття спільної Перемоги.

З метою відзначення 60-річчя Перемоги Харківський історичний музей планує перебудову виставки “Харків 1941-1943 рр.”, тобто включення до її структури основних поворотних воєнно-політичних подій, що мали безпосереднє значення для долі України (Московська, Сталінградська та Курська битви), не порушуючи часових рамок виставки.

Провідною ідеєю виставки буде участь харків'ян та уродженців Харківської області в обороні міст-героїв та бойових діях 1941-1945 рр. на найважливіших ділянках радянсько-германського фронту. Адже відомо, що у визволенні лише країн Європи загинуло близько 40 тис. уродженців

Одинадцяті Сумцовські читання

Харківщини. Мета виставки – висвітлити експозиційними засобами загальний хід бойових дій на окупованих територіях Радянського Союзу та країн Європи від самого початку війни і до остаточної Перемоги. Головними принципами, за якими буде перебудовуватися виставка, є тематико-хронологічний, “галузевий” (тобто описовий) з широким використанням принципу предметного документування історії (військове спорядження, зброя, медалі, особисті речі та інше).

Остаточна тематична структура виставки матиме такий вигляд.

Розділ I. Початок Великої Вітчизняної війни. Оборонні бої в прикордонні.

Героїзм радянських воїнів і трагізм обставин, що склалися на Південно-Західному і Південному фронтах.

Оборона Києва, Севастополя, Одеси, Керчі, бої у Донбасі та на Харківщині.

Блокада Ленінграда, Московська битва.

Розділ II. Злочинні дії фашистів проти людства і людини.

Терор на окупованій території, концтабори, примусове вивезення у Німеччину.

Партизани і підпільники Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Розділ III. Найважливіші воєнні операції 1942 – 1944 рр. і участь у них харків’ян.

Барвінківсько-Лозівська та травнева операції 1942 р.

Сталінградська битва, операція “Зірка” – лютий-березень 1943 р. Перше визволення м. Харкова та районів області.

Курська битва, визволення м. Харкова та всієї України.

Розділ IV. Трудовий героїзм працівників тилу.

Героїчна робота робітничого класу, колгоспного селянства.

Наука та культура на допомогу фронту.

Розділ V. Відкриття II-го фронту країнами-союзниками у боротьбі проти фашизму. Рух опору.

Ленд-ліз.

Бойові дії армій.

Участь харків’ян у рухах Опору на території країн Західної Європи

Розділ VI. Переможне завершення Великої Вітчизняної війни.

Берлінська операція.

Парад Перемоги.

Харківський історичний музей

Включення в структуру виставки матеріалів про окупацію та підпільно-партизанський рух на Харківщині 1941-1943 рр. дасть змогу зрозуміти на більш емоційному рівні, що таке фашизм і чому воїни Червоної Армії віддавали своє життя за визволення рідної країни. Будуть представлені матеріали про харківське підпілля, особисті речі керівників партійного та комсомольського підпілля. Окрему увагу буде приділено партизанському рухові на території Харківщини. Загально відомо, що партизанський рух в період Великої Вітчизняної війни був однією з найбільш яскравих форм народної боротьби в тилу ворога. Виставка буде наглядно розповідати про мужність патріотів Харківщини, які, нехтуючи надзвичайно складними умовами фашистської окупації, самовіддано вели боротьбу з ворогом.

Бойові дії січня-травня 1942 р. під Харковом буде включено до III розділу виставки “Найважливіші воєнні операції 1942-1944 рр. і участь у них харків’ян” зразу після розділу окупації Харкова. Таке об’єднання буде доречним для більш цілісного сприйняття основних бойових операцій, які вирішували хід Великої Вітчизняної війни.

Однією із складових перемоги у Великій Вітчизняній війні була героїчна робота тилу. З перших днів війни основні матеріальні ресурси були підпорядковані найголовнішому завданню – справі обороні. Здійснювалася рішуча перебудова всіх галузей промисловості, різко збільшились фінансові видатки на оборону. Широко відомий афоризм: “Коли гримлять гармати - музи мовчать”. У роки Вітчизняної війни музи не мовчали. Письменницьке слово звучало й линуло до серця кожної людини. Цьому, насамперед, сприяв великий загін літераторів, які стали працівниками фронтових видань, кореспондентами газет, радіомовлення.

Окремим розділом у майбутній виставці буде висвітлено відкриття II фронту країнами-союзниками і розповіді про участь харків’ян у Русі Опору за межами СРСР. На загарбаних агресором територіях, у ворожих концтаборах і невідільницьких ешелонах, на каторжних роботах і у в’язницях наших земляків вели на жертви почуття патріотизму, солідарності, обов’язку.

Берлінська операція, капітуляція Німеччини, Парад Перемоги у Москві будуть завершувати останній розділ виставки. Гітлеризм, що ніс поневолення, смерть і руїну, спільними зусиллями багатьох держав і народів був розбитий. Вагомий внесок у цю справу воїнів-українців і, зокрема, наших земляків, чії могили сиротіють по всій Європі. Про це треба пам’ятати.

ПРОБЛЕМНИЙ КОМПЛЕКС ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ХІМ

XX століття, як, мабуть, ніяке інше, характеризується різкою зміною політичних режимів, соціально-економічної ситуації, складними історичними умовами, в яких розвивалась українська нація.

Трагічним явищем зовнішніх і внутрішніх протиріч, що накопичувались віками і стали події Великої вітчизняної війни, фатальні для України. Тож висвітлення бурхливих подій 1941-1945 рр., правда про які ретельно замовчувалась протягом тривалого часу, і які значною мірою обумовили українське державно-політичне сьогодення – є актуальною складовою експозиційних комплексів, присвячених сучасній історії.

У зв'язку із цим, музейні експозиції мають розкривати наступний період подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.:

1. Підготовка до війни.

На фоні безуспішних переговорів між СРСР, Великобританією та Францією німецька сторона, прагнучи за будь-яку ціну запобігти зближенню Радянського Союзу зі західними державами, декларувала йому значні територіальні поступки, в тому числі і за рахунок українських етнічних земель (Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії). За таких умов радянський уряд пішов на укладання договорів про ненапад та про дружбу і кордони з Німеччиною. Проте, ігноруючи підписані угоди, Гітлер затверджує план війни проти СРСР – “план Барбароса”.

2. Початок війни.

На початку війни Червона армія зазнала тяжких поразок, країна втратила третину території в тому числі і Україну). Але в грудні 1941 р. вермахт зазнав першої серйозної невдачі, що змусило Німеччину увійти у “затяжну” війну. У той же час була створена антигітлерівська коаліція умови якої передбачали американську та англійську допомогу (так званий ленд-ліз).

3. В роки німецької окупації.

В роки окупації Україну було розділено на декілька окремих частин з відмінними режимами управління (румунська провінція-Трансністрія – з центром в Одесі; західноукраїнські землі підпорядковувались Генерал-губернаторству, яке охоплювало більшу частину Польщі; Правобережжя, значна частина Лівобережжя і райони, що прилягали до Криму, утворили Райхскомісаріат Україна з цивільною адміністрацією. Східні райони і Крим перебували під військовою адміністрацією). Керівні посади у всіх ланках, як правило посідали німці. Українці могли займати пости лише в апараті нижчого ешелону – міських та волосних управах, староствах. Сформувалась “допоміжна українська поліція”, яка займалась громадським порядком. На окупованих

Харківський історичний музей

землях відбувалось тотальне пограбування народно-господарчого комплексу вивіз культурних цінностей, угін населення на примусові роботи до Німеччини, геноцид. У зв'язку з цим підсилюється рух народного опору окупантам (партизани, підпілля).

4. Звільнення України від окупантів.

В результаті реформування радянського військово-промислового комплексу фашистському режиму було нанесено ряд тяжких поразок (Сталінградська, Курська та інші битви), союзники СРСР (США та Великобританія) відкривають "другий фронт" в наслідок чого відбувається звільнення Червоною армією території Радянського Союзу (в тому числі і України). Відразу після відступу німецьких військ починалися відбудовні роботи: кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустріального потенціалу Української республіки.

5. Перемога над німецько-фашистськими загарбниками. Останньою сторінкою війни була Берлінська операція, після якої у Європі німецький уряд приймає умови капітуляції. Велика Вітчизняна війна закінчується політичним перерозподілом світу між країнами-переможцями – СРСР, США та Великобританією.

За роки існування незалежної української держави в ХІМ демонструвалось чимало виставок, що переважно розкривали якусь окрему подію Великої Вітчизняної війни. Більш детальною є виставка 2005 р. “Велич подвигу народного” у якій співробітниками музею була зроблена спроба показати місце і роль України (та окремо Харківщини) у здобутті перемоги над фашизмом. Проте, у зв'язку з поглибленням досліджень внеску українського народу у звільненні світу від нацизму, стає необхідністю розбудова постійної експозиції, що має відображати найсучасніші тенденції висвітлення цієї актуальної теми. Вже зроблена робота має стати потужним імпульсом для подальших плідних музеєзнавчих досліджень і побудов.

О.М. Сошнікова,
вчений секретар ХІМ

СИМВОЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОБ'ЄКТ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

На сьогодні дослідження і віддзеркалення всіма професійними засобами головних рис національної культури, формування завершеного образу “ідеального українця”, постає перед музеями України як пріоритетне завдання. При цьому слушним можна вважати твердження, що різнобарв'я, щедрість і краса української землі відбилися насамперед у традиційно-побутовій культурі українців. Дійсно, у житті народу, у його щоденних справах і клопотах, фольклорних традиціях, образних і афористичних особливостях мови містяться

Одинадцяті Сумцовські читання

відповіді на всі надскладніші питання буття. Спосіб життя, традиції, віра, звичаї, обряди, сімейні та громадські відносини – це сьогоденна національна неповторність, свята і будні українців. Тому важливого значення на сучасному етапі розвитку українських музеїв набуває цілеспрямований науковий показ тисячолітніх матеріальних та духовних здобутків вітчизняної культури, що демонструють спадкоємність космоетичного мислення, естетичність ідей образотворення, знакової символізації. Слід звернути увагу на те, що саме символізація дійсності має своїм джерелом предметно-почуттєву діяльність, в результаті якої виникла “штучна природа”, що несе в собі людські значення, опредмечені думки і здатності. В силу цього природні властивості речей матеріального тіла цивілізації мають виступати у якості знаків і символів. Таким чином, людина живе не тільки у фізичному Всесвіті, але й в універсумі символів, породженому у процесі суспільно-історичної практики. Пропонуючи модель семіотичного аналізу культури, можна виділити як альтернативні моделі Фреге-Пірса-Морріса (визначається як впорядкована трійка елементів: <знак, смисл, денотат>) та Соссюра (здійснюється серед термінів знак-позначене-позначення-цінність). Різноманітні аспекти проблеми символу розглядались у працях таких дослідників, як Е.Кассіер, З.Фрейд, К.Юнг, Р.Ітон, М.Хайдеггер, Р.Паннікар, Б.Рассел, Р.Мукерджі, К.Леві-Строс, В.Тернер, С.Лангер, Г.Поллю, Х.Е.Сірлот, С.Тулмін, Б.Террел, Ц.Тодоров, М.Еліаде, У.Еко та ін. Інтерес до проблеми обґрунтування культури як знакового явища висловлюють Празький лінгвістичний гурток і Копенгагенська школа, які працювали під керівництвом Р.О.Якобсона, а також московсько-тартуська, якою керував Ю.М.Лотман. Особливо великою популярністю на Заході користується фундаментальна робота Е.Кассієра “Філософія символічних форм”, основні ідеї якої справили вплив на концепції символу, створені в сучасній західній філософії. В Україні на теперішній час ступінь дослідження проблеми з’ясування сутності “символічного буття” обумовлюють праці Іваньо І.В., Кирика Д.П., Ласло-Куцюк М., Піч Р., Ушкалова Чижевського Д.І. та ін.

Аналіз концепцій символу, вироблених західними мислителями, показує, для сучасних світоглядних течій є характерною тенденція до руху у напрямку комунікативної проблематиці. Раніше феномен комунікації розглядався виключно як проблема людського спілкування. Проте на теперішній час, поступове ускладнення суспільних зв’язків і відносин стимулювало більшу різноманітність комунікативного знання. Сучасне суспільство переживає унікальну революцію у сфері масової комунікації – перехід від друкованих символів до аудіовізуальних. Крім того, знаряддям комунікації оголошують не тільки мовну, але й “німу” розмову, значуще мовчання. Зокрема, ця тенденція чітко проглядається в інтуїтизмі (А.Бергсон), феноменології (Е.Гуссерль), лінгвістичній філософії (Л.Вітгенштейн, Ч.Морріс та інші), екзистенціалізмі (М.Хайдеггер), структуралізмі (М.Фуко), “критичному раціоналізмі”

Харківський історичний музей

(К.Поппер, Т.Кун та інші), герменевтиці (Г.Гадамер), “теорії ієрогліфів” (Г.Гельмгольц), “феноменології симпатії” (М.Шелер); “діалогіці” (М.Бубер); “екзистенціальної комунікації” (К.Ясперс).

Процес звернення провідних вітчизняних музеїв до державних програм, спрямованих на утвердження національної самоповаги, має комунікативно проводитись у життя через всі основні напрямки музейної діяльності: науково-освітню і науково-дослідну роботу, стаціонарну експозицію і виставки, комплектування фондів, менеджмент і маркетинг. Саме тому важливого значення набуває педагогічна підготовка музейних кадрів, що має стати не лише бажаною зовнішньою якістю, а й необхідною для діяльності рисою. З огляду на національне виховання, завданням музейної комунікації, є збалансування культурного рівня через засвоєння суспільством цінностей попередніх поколінь, що запобігають дегуманізації, духовному відчуженню. Все це передбачає дослідження вітчизняної культурно-історичної спадкоємності, тому музей виступає у суспільства як ретранслятор пам'яток і традицій, на котрі суспільство хоче спертися як на джерело знань. Отже, безпосереднім об'єктом музейної комунікації можливо було б вважати соціокультурну протекцію, позначену термінами “образ”, “символ”, “модель”, що дозволить музею втілити свою основну функцію підтримку історіософської свідомості сучасного українського суспільства.

О.В. Дьякова,

*викладач Харківського національного педагогічного університету
ім. Г.С. Сковороди*

УЧАСТЬ ХАРКІВ'ЯН У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ

У роки Великої Вітчизняної війни харків'янам доводилось боротися із фашизмом не тільки на рідній землі, а й за її межами. Майже 50 харків'ян або тих, чия доля пов'язана із цією областю, билися у партизанських загонах різних європейських держав.

Національним Героєм Франції став Василь Васильович Порик, який отримав військову освіту в Харківському піхотному училищі. На початку війни пораненим він потрапив у полон і був відправлений у концтабір Бомон в Артуа, що у Франції. Зумів втекти і у 1943 році організував партизанський загін, що воював на півночі країни. В одному із боїв знову потрапив у полон і знову втік та продовжив боротьбу. 22 липня 1944 року В.В. Порик під час виконання бойового завдання потрапив у засідку і загинув. 21 липня 1964 року йому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Високої нагороди Норвегії удостоєний уродженець с. Водяного Олександр Юхимович Вольянський. Опинившись у полоні, він потрапив до

Одинадцяті Сумцовські читання

концтабору у Норвегії. Декілька разів він намагався втекти і одного разу йому все ж таки пощастило. Вирвавшись на волю О.Ю. Вольянський, вступив до норвезького партизанського загону. Брав участь у нападах на фашистські автоколони, ходив у розвідку.

Вищою нагородою Югославії орденом “Братерство і єдність” з срібним вінком нагороджений А.Г. Дьяченко із Богодухова. Колишній моряк-підводник на початку війни став партизаном у рідних краях, кілька разів намагався перейти лінію фронту, але його схопили фашисти і вивезли до Італії. Вирвавшись із неволі, сміливий патріот очолив у горах Югославії “російську” роту, на базі якої з часом був створений батальйон, потім бригада. Вона з честю завершила свій бойовий шлях 5 травня 1945 р., після визволення м. Трієста.

І.Ф. Фомічов, уродженець селища Чапаєво Сахновщинського району, на чолі партизанського загону, створеного з радянських військовополонених, що втекли з фашистських таборів, брав участь у 1944 році у визволенні Парижа. У складі радянсько-чехословацької партизанської бригади “Народний месник” боровся за звільнення Чехословаччини П.А. Каніщев. Харків’янин І.Є. Наценко майже півроку очолював партизанський загін, що діяв у гірських районах Словаччини. Ф.М. Бурейко з Чугуєва боровся проти гітлерівських поневолювачів на території Греції і Болгарії. “Анкою-кулеметницею” називали в Словенському партизанському загоні Г.Ф. Пахомову (Лазько). У складі гарібальдійської партизанської бригади в Італії воював харків’янин О.В. Прусенко.

Підлітком Іван Мальцев став остарбайтером. Після поневірянь по різних таборах він опинився в македонському місті Бітола. Зумів втекти і вступив до лав борців Опору. Спочатку воював у 1-й Македонсько-Косівській бригаді Народно-визвольної Армії Югославії, потім – бійцем 30-го полку Народно-визвольної армії Греції (ЕЛАС).

Історія антифашистської боротьби в Німеччині сповнена епізодів, які свідчать про активну участь у ній харків’ян. Це Ганна Шабанова, яка керувала радянсько-польською партизанською групою у Шлезвіг-Гольштейні; Наталя Вериженко, Марія Устименко та Олена Кутепова, які були кур’єрами і зв’язковими між радянськими та австрійськими підпільними організаціями; Тетяна Товстолицька, учасниця руху Опору в Марієнфельді, у районі Великого Берліна, закатована в гестапо, та багато інших.

Про визволення Харкова від загарбників Є.В. Індутний, вивезений на німецьку каторгу, випадково дізнався в берлінській тюрмі. Тут йому зачитали вирок імперського суду: довічне ув’язнення в концтаборі за організацію антифашистського підпілля в Грюневальді. В умовах жорстокого терору, під боком у берлінського гестапо, його учасники-харків’яни Володимир Кучерявий, Микола Михно, Василь Поляков організовували саботаж на виробництві, розповсюджували листівки серед остарбайтерів. Є.В. Індутний

Харківський історичний музей

пережив усі муки пекла в страшному концтаборі “Заксенхаузен”, чудом вижив і повернувся на батьківщину.

Життя цих людей є прикладом витримки і мужності у найжахливіших умовах.

В.Тоцька,
аспірантка Харківської державної академії культури

ДОПОМОГА МУЗЕІВ СУЧАСНИМ ДОСЛІДНИКАМ

Наше суспільство повертається обличчям до народної традиційної культури. Справа збереження для наших нащадків нашої історії та культури нелегке завдання, що сьогодні ставить перед сучасними дослідниками та музейними працівниками. Харківські музеї мають достатньо фахівців щоби сприяти збереженню тих цінностей, які вони мають у своїх фондах. Один з найвідоміших музеїв на Україні – Харківський Історичний музей – має багату історію та видатних представників культури, що працювали у його стінах, заснували та зібрали багаті фонди. Серед відомих засновників музею М. Сумцов, Д. Багалій – їх власні архіви і досі зберігаються в Історичному музеї. Сучасним дослідникам: історикам, культурологам, мистецтвознавцям необхідна допомога фахівців музею при роботі з архівними матеріалами, що зберігаються у фондах.

Працюючи над темою дисертації присвяченої слобідським кобзарям, переконалася в корисному спілкуванні з робітниками Історичного музею та знайшла цікаві матеріали про слобідських кобзарів. Продовжуючи працю розпочату відомим вченими: М. Сумцовим, М. Драгомановим, Д. Багалієм, М. Костомаровим, Є. Крістом – досліджуючи історію слобідського кобзарства. Цікавий архів кобзаря Г.М. Ільченка, що зберігається в фондах. Переважна частина матеріалів розповідає про життя і діяльність Григорія Ільченка, починаючи з його приходу до Харківської капели кобзарів. У фондах зберігається світлина з молодим Г. Ільченком, що була зроблена у 1926 р. Світлини з архіву Г.М. Ільченка були використані при роботі над його автобіографічною повістю “З кобзою за плечима”, що була написана ще у 70-х роках, але і досі не була видана. Книжка готується до друку харківським товариством “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка. Таким чином така співпраця допомагає відновити правду про трагічну і тяжку долю українського кобзарства, знайти відповіді на різні запитання, залишити меншу кількість білих плям в нашій історії.

Взаємодія музейних працівників та сучасних науковців допоможуть знайти матеріал, що зберігається в різних рукописних джерелах, в різних виробках народних майстрів та умільців, що зберігаються в музейних фондах і зможуть використовувати на практиці при роботі з дітьми та дорослими, що

Одинадцяті Сумцовські читання

хочуть не тільки знати про своїх пращурів, а і перейняти їхні матеріальні та духовні вміння.

В.В. Заборовський,
викладач Харківського університету Повітряних Сил

МОЖЛИВІ НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ ВИНИЩУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглянуто вдосконалення застосування військово-повітряних сил у роки Великої Вітчизняної війни і значення досвіду війни для сучасності в період реформування Збройних Сил України.

Накопичений у роки війни досвід бойового застосування ВПС є досить багатограним і всебічним, тому він широко використовувався в післявоєнні роки при розвитку теорії і практики будівництва і бойового застосування Радянських ВПС, він враховувався при підготовці і веденні бойових дій ВПС у локальних війнах і збройних конфліктах. Його вивчали і використовували військові фахівці багатьох закордонних країн.

У сучасних умовах командні кадри і весь особовий склад ВПС України можуть у цьому найбагатшому джерелі знайти відповіді на багато складних питань, що стоять перед нами. Цей досвід у першу чергу необхідно використовувати при рішенні питань, що стосуються будівництва ВПС України, і насамперед, *при визначенні складу і підпорядкованості, розвитку організаційної структури об'єднань, з'єднань і частин ВПС.*

В роки війни з урахуванням умов бойових дій, можливостей авіаційної промисловості по постачаннях літаків і інших видів забезпечення, можливостей системи підготовки льотних кадрів, був оптимізований бойовий склад ВПС Червоної Армії. Це створило необхідні передумови для успішного рішення бойових задач, що стояли перед ними, як разом з іншими видами Збройних Сил, так і самостійно. Тоді з урахуванням втрат літаків і льотного складу у воєнних операціях були визначені найбільш доцільні якісно-кількісні показники для авіаційної промисловості по середньомісячному виробництву літаків, вироблені нормативи для системи підготовки льотних кадрів по її ємності і якості навчання. Цей досвід оптимізації бойового складу ВПС Радянського Союзу, і його якісно-кількісного співвідношення з бойовим складом Люфтваффе має сьогодні не тільки теоретичне, але і практичне значення. Він зокрема дає відповідь на те, яке співвідношення сил у повітрі необхідно створювати сьогодні на відповідних стратегічних напрямках кордонів України для того, щоб ВПС могли успішно виконати поставлені перед ними завдання по захисту наших рубежів. Є також корисною і *методика*

Харківський історичний музей

визначення кількості літаків і льотного складу, необхідного для заповнення втрат і підтримки оптимального співвідношення сил у повітрі.

В роки війни була знайдена найбільш доцільна форма підпорядкованості й організаційної структури авіаційних об'єднань. Напередодні війни внаслідок невірної оцінки досвіду попередніх збройних конфліктів (зокрема, "Зимової війни з Фінляндією"), авіацію фронтів визнали необхідним розділити на фронтову й армійську, що, як переконливо показав досвід бойових дій радянських ВПС у кампаніях 1942 року, привело до розпилення обмежених сил авіації, утрудняло реалізацію найважливіших принципів оперативного мистецтва ВПС. І тільки протягом 1942 року, у міру створення повітряних армій, цей недолік у застосуванні ВПС був усунутий. Централізоване керування всіма авіаційними з'єднаннями і частинами з боку командуючого ВА дозволило в наступних фронтових і повітряних операціях масовано застосовувати авіацію. Це сприяло максимальної реалізації її високих маневрених і ударних якостей, а також здібностей наносити удари не тільки по об'єктах на полі бою, але й у тилу.

Цей досвід сьогодні необхідно враховувати при удосконаленні керування авіаційними об'єднаннями, з'єднаннями і частинами, при вирішенні питань, що стосуються забезпечення взаємодії авіації з іншими видами і родами Збройних Сил. Він вчить тому, щоб керування силами авіації було централізованим. Тільки при дотриманні цього принципу керування ВПС здатні повною мірою реалізувати свої бойові можливості. У роки війни були також розроблені доцільні способи застосування авіаційних резервів Ставки ВГК. Наявність у розпорядженні Ставки ВГК настільки могутнього і рухливого авіаційного резерву, дозволило істотно підвищити маневреність ВПС ЧА, підсилити централізацію керування ними. Досвід створення і бойового застосування авіаційних резервів Ставки ВГК особливо важливий у сучасних умовах, коли при обмеженій чисельності літакового парку ВПС України може виникнути гостра потреба в негайному й істотному нарощуванні сил авіації на різних, у тому числі і віддалених від місць постійного базування ТВД.

Не втратив сьогодні своєї цінності і досвід організації і забезпечення тилового забезпечення ВПС Червоної Армії. У ньому особливо корисним є пошук шляхів оптимізації і побудови авіаційного тилу. Війна переконливо довела необхідність звільнення бойових авіаційних частин і з'єднань від підрозділів тилу для того, щоб вони не знижували маневреність бойових частин ВПС. Побудова тилу повинна здійснюватися на територіальному принципі. Про цьому важливо пам'ятати при обмеженій чисельності ВПС України і високої імовірності виконання швидкого і потайливого маневру авіаційними частинами і з'єднаннями на нові напрямки.

Однієї з найважливіших задач, виконуваних винищувальною авіацією, є боротьба за панування в повітрі. Як показав досвід війни, розгром або ослаблення авіації супротивника, сприяв зниженню втрат наземних військ,

Одинадцяті Сумцовські читання

створенню угруповань для проведення фронтових і повітряних операцій без особливої протидії супротивника з повітря, забезпечував умови для більш якісного планування бойових дій і, що важливо, проведення цих операцій відповідно до розроблених планів. Тенденція до збереження пріоритету боротьби за панування в повітрі мала місце і в післявоєнні роки. У сучасних умовах, незважаючи на корінні зміни в авіаційній техніці, ця тенденція продовжиться. Боротьба за панування в повітрі збереже свою важливість і значимість. Виходячи з цього досвіду, випливає висновок про необхідність ретельної підготовки ВПС України до напруженої і безкомпромісної боротьби з повітряним супротивником. Тому, у зв'язку зі скороченням чисельності літакового парку ВПС України, зниженням середнього рівня бойової підготовки льотного складу, важливо розробити ефективні форми і способи боротьби за панування в повітрі. Це необхідно для того, щоб, використовуючи наявні обмежені сили авіації, досягти необхідного результату в боротьбі з ВПС і іншими засобами повітряного нападу супротивника.

По досвіду війни, одним з найбільш ефективних способів боротьби за панування в повітрі було знищення літаків супротивника на його аеродромах.

Однак досвід учить, що висока ефективність операцій подібного роду забезпечувалася тільки в тих випадках, коли авіаційні начальники керувалися при їх підготовці і проведенні найважливішими принципами оперативного мистецтва ВПС. І насамперед, якщо вони виділяли великі сили авіації для проведення повітряних операцій і для нанесення ударів по кожному аеродрому, проводили операції на широкому фронті, щоб утруднити супротивникові вивід своєї авіації з-під удару, ретельно планували бойові дії з'єднань і частин ВПС і готували до них льотний склад, потай готували і раптово наносили масовані авіаційні удари, виділяючи достатні сили винищувальної авіації для боротьби з винищувачами супротивника. Невиконання хоча б одного з цих вимог приводило, як правило, у кращому випадку, до зниження результативності масованого авіаційного удару, а в гіршому – до зриву всієї операції в цілому.

Не утратив свого значення для сучасних умов і *досвід удосконалення авіаційної підтримки сухопутних військ*, придбаний у роки війни. У ході тривалої і напруженої боротьби із супротивником, при проведенні численних оборонних і наступальних операцій авіаційні командири і штаби навчилися застосовувати авіацію в інтересах наземних сил.

Слід зазначити, що необхідність виконання основних вимог до організації і проведення авіаційної підтримки, вироблених у роки війни, цілком зберігається й у сучасних умовах. Наприклад, досвід останніх військових конфліктів, зокрема бойових дій Радянської Армії в Афганістані і Збройних Сил Російської Федерації в Чечні, показав, що сухопутні війська також, як і в роки Другої світової війни потребували безперервної підтримки великими силами авіації на головному напрямку своїх дій і в ході всієї операції, бою або бою. Це значить, що з метою підвищення якості авіаційної підтримки військ у

Харківський історичний музей

сучасних умовах необхідно аналізувати і вивчати досвід ВПС, придбаний у роки війни. Шляхи і способи реалізації названих вимог до авіаційної підтримки, що застосовувалися в роки війни передбачають і удосконалення авіаційної техніки і засобів поразки, поліпшення підготовки особового складу, розвиток керування авіаційними з'єднаннями і частинами і взаємодії з з'єднаннями й об'єднаннями сухопутних військ.

У ході об'єднання ВПС і Військ ППО в єдиний вид Збройних Сил, з особливою гостротою стають питання, що стосуються *забезпечення ефективного спільного виконання бойових завдань по прикриттю військ і об'єктів інфраструктури країни*. Шляхи забезпечення тісної взаємодії між з'єднаннями і частинами ВПС і ППО, вироблені в роки війни, повинні сьогодні стати для командування ВПС надійним орієнтиром у пошуках ефективних способів спільного бойового застосування сучасних засобів ВПС і ППО.

Пильної уваги в досвіді бойового застосування ВВС, накопиченого в роки війни, заслуговує *організація і здійснення оперативної і бойової підготовки об'єднань, з'єднань і частин ВПС у бойовій обстановці*. Як уже раніше відзначалося, до початку війни рівень військової освіти і термін перебування в займаних посадах командно-начальницького складу ВПС РСЧА були невисокими, що було однією з причин серйозних вад у бойових діях ВПС.

Щоб виправити це положення командування і штаб ВПС Червоної Армії надавали посильну допомогу командуючим ВПС фронтів і командирам авіаційних з'єднань в організації проведення цілеспрямованої й ефективної оперативної і бойової підготовки. У результаті проведеної роботи підвищився рівень оперативно-тактичної підготовки командного складу ВПС, якості планування бойових дій авіації і виконання поставлених бойових завдань.

Корисним є сьогодні і *досвід спеціальної допідготовки льотного складу, що передислоковувався на новий стратегічний або оперативний напрямок з тилу, або з іншого фронту*. Цей досвід особливо необхідно враховувати при підготовці авіаційних підрозділів і льотного складу, що готуються для участі в миротворчих операціях. Як показав досвід війни, така допідготовка льотного складу дозволяла швидше і з меншими витратами сил вводити його в бій у новому районі. І що важливо, такий льотний склад відразу починав ефективну бойову роботу.

Слід уважно вивчати і *досвід введення в стрій і в бій молодого льотного складу, що прибував у бойові частини з військово-навчальних закладів або з запасних авіаційних полків, як правило, з відсутнім або недостатнім нальотом на бойове застосування*. Цьому питанню в авіаційних об'єднаннях, з'єднаннях і частинах у другій половині війни почали приділяти винятково важливу увагу, оскільки це сприяло росту бойового потенціалу авіаційних частин.

Як показав досвід, ретельно продумане і виконане введення в стрій молодого льотного складу сприяло його збереженню, поступовому, але

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

упевненому формуванню надійних повітряних бійців, здатних вирішувати найскладніші бойові завдання.

Бойові дії авіації в роки Великої Вітчизняної війни є скарбом безцінного бойового досвіду. Організація ретельного вивчення цього досвіду і доведення до частин усього того корисного, що цей досвід дає, буде служити справі подальшого підвищення бойової могутності наших ВПС.

А.І. Федосеєнко,
ст. викладач кафедри
“Реставрація станкового і монументального живопису”
Харківської державної академії дизайну і мистецтв

ОБРАЗ АНГЕЛІВ ЗАХИСНИКІВ. РЕСТАВРАЦІЯ ІКОНИ “АРХАНГЕЛ РАФАІЛ”

Православна Церква на VII Всесвітньому соборі в Нікії (787) разом з іконами затвердила і шанування ангелів. Ідейний зв'язок між тим і іншим очевидний: по своїй суті надчуттєвий, надприродний світ ангелів завдяки своєму служінню людині виявлявся видимим і тим самим доступним досвідові. Про це свідчить зображення шанованих Церквою Архангелів.

Оповідання про ангельський світ належить верховному апостолові мов – Павлові. Діонісій Аеропагіт склав книгу: “Про Небесну ієрархію”. Устрій ангельського світу по цій книзі представляється в такому виді: всі ангели розділяються на три лики, а в кожному лику знаходиться по три чина. Так, перший лик: у ньому – три чини. Перший чин – Серафіми; другий чин – Херувими; третій чин – Престоли. Далі впливає другий лик: у ньому також три чини. Перший чин – Панування; другий чин – Сили; третій чин – Влади. Нарешті третій лик, і наступні три чини: перший чин – Начала; другий чин – Архангели; третій чин – Ангели.

Архангелів, незважаючи на їхню різноманітну діяльність, вважали, насамперед “хоронителями”. Мотив захисту, збереження часто розроблявся в різних зображеннях.

Архангел Рафаїл (євр. “Зцілення Боже”) - лікування Боже, цілитель недуг людських. Згідно “Золотій легенді”, Рафаїл належить до ангелів, “що запобігає усе зло”; його діяльність найтіснішим образом зв'язана зі зворушливою історією Товія і Сари.

Біблійна легенда говорить. Юнак Товій відправився з доручення свого батька, сліпого Товіта, у місто Раги (Мідія) одержати гроші, ніколи віддані на збереження одній людині. Він знайшов собі попутника, що, як Товій довідався пізніше, виявився ангелом, посланцем Бога. По дорозі Товій піймав у ріці Тигр рибу і, за порадою ангела, вийняв з неї печінку, серце, жовчний міхур і сховав їх у сумку. У Рагах він одержав гроші батька і там узяв собі в дружини дівчину

Харківський історичний музей

Сару, що до нього віддавали семи чоловікам, але усі вони вмирали в першу шлюбну ніч. Товій ввійшовши в опочивальню до Сари, дотримуючись вказівки ангела, поклав на курильницю серце і печінка пійманої риби; дим вигнав демона, і Товій залишився живий. Повернувши додому, він зцілив від сліпоти батька, змазавши його очі жовчю риби. Товіт хотів винагородити попутника сина, але ангел, відкрившись їм, зник. У західному мистецтві ця історія одержала своє відображення в картинах Рембрандта, К. Рутгарта, Б. Строцци, Д. Фетті, Дж. Біліверті й ін. Вони реалістично показують сюжет цієї легенди.

У “Керівництві до написання ікон” пояснюється, що: “Святий Архангел Рафаїл, лікар недуг людських: зображується таким, що тримає в лівій руці алавастр з лікарськими засобами (ліками), а в правій – струнець, тобто обстрижене пташине перо для помазування ран”. Існує інша іконографія, відповідно до якої його знаки – жезл і хрест. У православному іконописі Рафаїла рідко зображують одного, найчастіше разом з іншими архангелами.

До надходження на кафедру РСМЖ ХДАДМ, ікона “Архангел Рафаїл” невідомого автора, виконана на полотні в техніці масляного живопису, знаходилася в церкві Усікновення глави Іоанна Хрестителя, м. Харків.

Наша робота містила в собі дослідження іконографії небесних сил. Завдяки цьому дослідженню ми одержали інформацію для кращої атрибуції даної ікони.

Ікона архангела Рафаїла написана олією на полотні, що зшитий із семи шматків різного розміру і фактури. Загальний розмір основи 191x71,5÷70 см. Підрамник був відсутній, а розміри самої роботи зменшені, унаслідок втрати частини основи. Поганий зв'язок фарбового шару з ґрунтом загрожував “опаданням” роботи. Це ускладнювало проведення всього комплексу фізико-хімічних досліджень. Ікона мала потребу в негайній консервації.

Проведення дослідження ікони “Архангел Рафаїл” в ультрафіолетовій області спектра підтвердило наявність і виявило границі записів. Також був прочитаний напис з тильної сторони в нижній частині відрізка полотна №7: “Город Харьков Пушкинская №49 Инст – Кур...да, Пиркину Ивану Андреевичу гор. Кисловодск МШЗику... И.В.Т.П. «Муркан» ... ВЦбилевич”. Характер полотна і напис на ньому вказали на те, що це посилковий матеріал, з якого і створена основа роботи.

При проведенні дослідження ікони “Архангел Рафаїл” у рентгенівських променях не було виявлено зміни малюнка, також не були виявлені ранні написи.

Загальна деформація основи, осипи фарбового шару і кракелюри зі взгрибленими краями свідчили про те, що полотно довго знаходилося в згорнутому стані і піддавалося кількаразовому зняттю з місця кріплення, що підтверджувало безліч отворів від цвяхів на крайках.

Основну ж складність представляла основа роботи, що складається зі зшитих між собою за допомогою швейної машинки відрізків полотна різних по

Одинадцяті Сумцовські читання

щільності і фактурі. Різна усадка окремих шматків полотна, що складає з прядив'яного, домотканого, лляного полотен, по-різному взаємодіючих з атмосферним середовищем, привела до деформації основи. Як наслідок - поява кракелюра по всій поверхні ґрунту і фарбового шару. Шляхом підбора і порівняння аналогічного матеріалу була розроблена методика складного укріплення фарбового шару.

Зображення Архангела витягнуте і статичне. В іконі присутні стилістичні зміни, характерні загальній кризі церковного живопису минулого століття. Лик Архангела зображений у виді жінкоподібного юнака. Відсутня пов'язка на волоссі, іменована “слухи”, що символізує одержання Божественних велінь. У написанні лику і рук відчувається сухість і деякі риси примітивізму. У лівій руці архангела знаходиться держава – поява цього елемента пов'язана з впливом західної культури й у православних іконах присутня з XVIII століття, замінивши зеркало – диск із монограмами “И.Х”. Символічні зображення Херувимів у виді дитячих голівок із крильцями розвивають у собі тенденції занепаду. В іконі присутній натяк на простір, що нехарактерно канонічному письму.

Ікона Архангела Рафаїла несе риси загального занепаду іконопису і зміни іконографії у бік більш зорового сприйняття, чим духовної суті. В українському мистецтві в результаті синтезу різних шкіл і напрямків з'явився самобутній творчий почерк. Існує визначена іконографія, що сформувалася на території Слобідської України, вона несе в собі елементи світськості, західного впливу, але не втрачає своєї духовної спрямованості.

Багато робіт цього періоду знаходяться в старому стані. Задача реставраторів полягає в збереженні цієї спадщини. Рішення цієї проблеми містить у собі точні і порівняні з даним добутком технологічні операції, що на всьому шляху реставрації не привнесуть нічого особистого, а донесуть збережений добуток до майбутніх глядачів.

З огляду на історичну інформацію, матеріал, на якому написана ікона і стилістичні особливості, зазначені вище, створення роботи можна віднести до середини XX століття. Приймаючи в увагу те, що Архангел Рафаїл є “сімейним ангелом” і цілителем, ми можемо припустити, що в післявоєнний час як ніколи виникла духовна потреба в цій іконі.

**ГОЛКА ЯК ЗНАРЯДДЯ МАГІЧНИХ ДІЙ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
2002 – 2004 РОКІВ)**

У 60-х роках ХХ ст. сталося таке: одній жінці, що мешкала тоді у Київському районі м. Харкова, поробили. Чоловік розбився на тракторі, сини поспивалися, в хаті оселилися злидні. Жінка звернулася до знахарки Прослідили, що відьма коло колодізя ходить і щось робе. “Візьми голок, натич коло колодізя, відламавши в кожній вушко.” Натикали. А був спекотний серпень. Йде відьма від криниці і аж труситься: “Ой, Галю, мені холодно! Як у мороз!” Надягла на себе кожухів, трусе її. Потім і зовсім злягла. Через два тижні вмерла.

У хвіртку зашпилити голку гостряком на вигін, одламавши вушко – щоб не ходили погані люди до тебе.

Якщо відьма спортила корові молоко – його треба спарити у печі, вкинувши туди голку без вушка. Тоді вирити ямку, вилити туди упарене молоко разом з голкою. І прибере її [відьму] нечистий у землю,” – радить знахарка з с. Лучка Липоводолинського району Сумської області.

Ніхто з інформаторів не міг пояснити навіщо відламують вушко голки, яка використовується в магії. Через два роки пошуків, наприкінці квітня 2004 року, цю задачу було розв’язано.

“Голку дома без нитки ніколи не оставляй – щоб голому не бути. Як ушко пусте – так і ти будеш пустий. Вушко голки – це хазяїн хати, власник голки,” – розповіла інформаторка з Сумщини. Сказане перегукується з тим, що при використанні голки для захисту від ворожого чарування у переважній більшості способів слід відламувати вушко.

Але у менш небезпечних діях вушка одламувати не слід. У селі Матвіївка Богодухівського району Харківської області кажуть таке: “Оце як ідеш, а тінь же літом бува [у полудень] – як сонце посередині...і тині: хоч ззаду, хоч спереду маленькі. І от вона як іде, і треба так прикраситися, щоб у тінь – голку устромить. Якщо вона відьма – то і з місця не стане. Оце в нас так балакали – що вона і з міста не зійде. Ні сюди, ні туди вона не піде.”

З аналізу наведеного випливають висновки:

Вушко голки має зв’язок з її власником. Якщо у чаруванні використовується голка з вушком, то вона має двобічний зв’язок: через гостряк з об’єктом дії, через вушко – з тим, хто робить. У деяких випадках зв’язок з власником голки потрібен і вушко не відламують.

Відломивши вушко, голка з одним лише гостряком перетворюється на знаряддя односпрямованої магічної дії. Той, на кого ця дія спрямована, не може

Одинадцяті Сумцовські читання

відвернути її від себе на власника голки, або поробити йому через цю голку, бо нема вушка. Без вушка неможливо навіть нічого дізнатися про того, хто починив цією голкою.

НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ, АТРИБУЦІЯ І КАТАЛОГІЗАЦІЯ МУЗЕЙНИХ ЗБІРОК

А.М. Прохоров,
*ст. науковий співробітник
1-го науково-експозиційного відділу ХІМ*

КОЛЕКЦІЯ ЛИСТІВОК ПЕРІОДУ 1-Ї СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗІБРАННІ ХІМ

Перша світова війна – один з великих і трагічних повчальних уроків даних людству історією. Вона знаменує початок новітньої історії, тому має особливе значення у висвітленні подальших подій всього 20-го століття. Для вітчизняної історії дослідження цього явища актуальне ще через безпосередній зв'язок з наступними революціями, періодом громадянської війни та визвольних змагань українського народу.

У висвітленні музейними засобами подій першої третини 20-го століття, не можна обійтися без таких прикметних речей доби, як листівки – найбільш поширеного в цей час виду агітації та пропаганди. Вони є яскравим елементом культури індустріальної доби та, зокрема, елементом феномена “масової культури”, поряд з масовим виробництвом, масовими партіями, арміями і т.д., причому, деякі з них приймають світовий характер, що можна розглядати як пролог до глобалізації.

Їх особливість, як одного із засобів масової комунікації та цікавого музейного предмета, полягає у можливості використання для висвітлення обох боків процесу комунікації. Отже, вони здатні продемонструвати, як офіційну державну чи партійну точку зору, спрямованість впливу, так і той чи інший ефект сприйняття суспільством (або прошарком, групою) викладеної інформації, його настрої, оцінки та дії.

Листівок, які безпосередньо відносяться до зазначеної теми, в колекції музею відносно мало: близько 80 штук, деякі з них в декількох примірниках. Для умовної класифікації увесь загальний фонд листівок, на наш погляд, доречно розподілити за їх тематичною спрямованістю на дві великі групи: “воєнні”, тобто ті, що так чи інакше, висловлюють позитивне ставлення до війни та листівки антивоєнного характеру. Безумовно, реальна кількість випущених з друку листівок мала іншу пропорцію – з дуже суттєвим кількісним переважанням першої групи. За призначенням можна виділити такі види: а) листівка-оголошення; б) агітаційна листівка; в) агітаційно-пропагандистські листівки. За локалізацією їх можна розподілити на три групи: а) загальнодержавні; б) губернські; в) місцеві. Тираж більшості листівок не перевищує однієї або декількох тисяч примірників. Матеріалом слугував

Одинадцяті Сумцовські читання

звичайний папір або тонкий, іноді червоного чи жовтого кольорів, які повинні були привернути увагу перехожих. Переважна більшість зроблена типографським способом, а меншість – гектографом, декілька примірників – машинописні. За розмірами вони також суттєво не відрізняються: більшість – приблизно 30 см на 20 см. Майже всі листівки потрапили до фондів Історичного музею з колекції Музею революції й після закінчення Великої вітчизняної війни були повернуті з Уфи.

На нашу думку, у “Великій війні” перед політичними елітами постало завдання забезпечення контролю над масовою свідомістю, боротьби за впровадження саме своєї оцінки подій. З іншого боку, для радикально опозиційних власним урядам сил війна давала потенційну можливість здійснити свою мету по здобуттю влади, завдяки її негативним наслідкам і зростаючій непопулярності війни у суспільстві.

Таким чином, можливо, вперше у міжнародному збройному конфлікті та внутрішньополітичному полі – мети досягав переможець інформаційної війни. Це підтверджує зростаючу роль та технічний рівень засобів масової комунікації в цей період. “Велика війна” стала першим випробуванням новітніх технологій суспільного управління. Для унеможливлення подібних конфліктів та суспільно-політичних зловживань у майбутньому, слід добре пам'ятати про цю особливість суспільного життя новітнього часу, нагадувати про актуальні уроки минулого.

Про вступ Росії у війну проти Німеччини, Австрії та Туреччини населення сповістили три імператорські маніфести (відповідно: інв. №: 4195, 4196, 4197). Вони мають стандартну форму і дуже цікавий зміст, бо в них були по суті заявлені ті цілі, які ставила перед собою у війні Російська імперія. Маніфест про війну з Болгарією було видано 1915 р. (інв. №: 4213).

До нашої території відноситься наказ Харківського губернатора про мобілізаційні заходи (інв. №: 4964), оголошення Богодухівського повітового начальника (інв. №: 4961).

Про події на фронтах населення дізнавалося, зокрема, з листівок Петербургського телеграфного агентства (інв. №: 15144, 15145, 15146, 15148), або з його української філії (інв. №: Л-7102). Ґрунтовне роз'яснення для пересічних громадян-українців причин та цілей, які поставили перед собою воюючі держави знаходимо в листівці під назвою “С кем война и из-за чего?” (інв. №: 4200), видана 1914 р. в Катеринославі.

Важливим завданням для агресивного налаштування народних мас тилу та фронту було створення образу ворога. Цьому присвячені наступні листівки, які розкривають “звірячий характер” німецької цивілізації через наведення реальних фактів антигуманного поводження німців з російськими військовими та цивільними громадянами, які не встигли вчасно залишити Німеччину чи опинились у фронтовій зоні (інв. №: 4202, 4210, 4642). Листівка видана 1915 р. Губернською науковою архівною комісією м. Курська закликає

Харківський історичний музей

збирати в місцевому музеї матеріали-свідчення учасників бойових дій (“в войне руссокого народа за освобождение славянства от германского ига”) та тилу, пов’язані з підтримкою фронту для систематизації, збереження та видання.

З першими успіхами російської армії (галиційська операція) знайомить листівка “Отторжимая возвратих”, надрукована Комітетом безкоштовних народних видань (-4 арк., інв. №: 4209), що, навіть, своєю назвою красномовно свідчить про тлумачення царизмом “українського питання”, а факту приєднання західноукраїнських земель, лише як повернення власних. Автори листівки, звертаючись до населення Галичини закликають зберегти те, що кожен народ вважає своїм найціннішим скарбом – віру та мову, але мають на увазі не українську, а ту, на якій начебто спілкуються їх брати малороси на підросійській Україні, тобто російську.

Отже, агітаційно-пропагандистська машина Російської імперії відверто працювала на повну культурну асиміляцію українського населення, продовжувала вбивати штампи в масову свідомість населення імперії (що, на жаль, дається взнаки і сьогодні) та ігнорувати факти етнографічної окремішності українського народу. “Свободу и счастье несем мы возвращенным братьям, задыхавшимися в цепких руках исконных врагов славянства” – такими словами закінчується цей псевдоісторичний опус, що має порівняно яскраве художнє оформлення та фотозображення портрету Миколи ІІ.

Підтримати бойовий дух армії та патріотичні настрої в тилу повинні були листівки подібні до таких, як “Оборона Осовца”, “Наша слава” (інв. №: 4206, 4202), які були видані Комітетом народних видань у Петербурзі. Від штабу Верховного головнокомандувача ген.-ад. Миколи Миколайовича видавались подібні листівки суто для армії (інв. №: 4215, 4216). Перша присвячена святкуванню православного свята, а друга застерігає від розповсюдження чуток про зрадництво у вищому військовому керівництві, що мали місце після засудження військового міністра Сухомлінова й відступу з Галичини. Деякі листівки місцевого характеру містять: правила пересування в межах Галичини (інв. №: 4198), заклик полтавського губернатора до населення зберігати спокій у зв’язку з наступом ворога (інв. №: 4236), заклик-пересторога про виявлення дезертирів та шпигунів на Полтавщині (інв. №: 4212, 4217), оголошення про додатковий призов (інв. №: 4221).

В 1915 р. поширились чутки про можливість заключення між Росією та Німеччиною сепаратного миру. Цьому присвячена листівка з викладом міркувань полоненого німецького солдата про війну та майбутній мир (інв. №: 4242). Проти подібних сподівань та для підвищення авторитета нового Головнокомандуючого, спрямований зміст листівок надрукованих з нагоди очолювання армії імператором (інв. №: 4222).

Життя тилу також висвітлюють листівки присвячені активізації допомоги армії пожертвами (інв. №: 4228, 4224 – товариств “Народная помощь” та

Одинадцяті Сумцовські читання

“Волынская копейка”), участю у виконанні військових замовлень та забезпеченні фронту – Курського Воєнно-Промислового Комітету та Товариства громадських металевих заводів, 1916 р. (інв. №: 4229, 4220), жителів Миргорода біженцям (інв. №: 15089).

Зміст цієї групи листівок постає відповідним відображенням імперської ідеології – “православ’я, самодержавство, народність”. Як “стимулюючи” елементи офіційної агітації-пропаганди, постійно присутні заклики про захист своєї віри, єдиновірців, братів-слов’ян, православної держави, монархії з монархом, Вітчизни-неньки всього “русского народа”, а, окрім звинувачення у розв’язанні війни німецьких держав та народів, обґрунтовані певним чином “справедливі” підстави панславістської політики царизму, заклики до “єднання народу зі своїм монархом”, утримання від внутрішніх свар під час війни.

Останні заклики про продовження війни та підтримку фронту знаходимо в листівках виданих Тимчасовим урядом та Всеросійським Комітетом Рад солдатських та робітничих депутатів.

Треба зазначити, що на початковому етапі війни антивоєнні настрої дуже поступалися патріотичним, тому листівки 1914-1915 рр. не знаходили значного відгуку в широких масах, хоч і залишали певний слід. Такими в колекції ХІМ можна вважати: листівку видану Харківським комітетом РСДРП – “Товарищи солдаты, к вам слово” (інв. №: 6679), де, також, згадується арешт членів більшовицької фракції Державної думи, “Долой войну!” (інв. №: 4137), “Европейская война” (-4 арк., інв. №: 4533). Остання має наприкінці тексту рукописну резолюцію з власною печаткою, вірогідно, одного з харківських поліцмейсторів про надіслання до канцелярії губернатора. Заклик до байкотування робітниками діяльності Воєнно-промислових комітетів містить листівка 1915 р. (інв. №: Л-7425).

В радянській історичній літературі значення воєнного чинника, тобто, погіршення соціально-економічної ситуації внаслідок війни, у виникненні революційної ситуації зменшувалося пропорційно до підвищення ролі більшовицької партії й історично обумовленого розвитку подій. Листівки колекції ХІМ дозволяють продемонструвати, що антивоєнні лозунги займали чільне місце в їх агітації та пропаганді (інв. №: 6686, Л-7426, 9628, 8214, 6675). Так само, слід звернути увагу на наявність в них гасел суто економічного або загальнодемократичного характеру, які, насправді, відстоювали значний спектр опозиційних політичних сил та партій (напр., інв. №: 5943).

Дуже цінною також, на наш погляд, видається листівка видана 1916 р. УСДРП (інв. №: 4142). Окрім традиційних соціалістичних гасел тут присутнє гасло здобуття автономії України. Не меншу цінність має листівка Харківської соціал-демократичної студентської фракції (інв. №: 6687), де згадуються події вересня 1916 р. – невдалий виступ під антивоєнними та революційними гаслами.

Харківський історичний музей

Підводячи підсумки, слід зазначити, що колекція листівок ХІМ періоду 1-ої світової війни має більш експозиційний, ніж науковий інтерес, однак, дозволяє продемонструвати як загальну канву подій, так і поставити важливі для громадського переосмислення акценти, в світлі сучасної історичної думки.

Д.В. Бадаєв,
ст. науковий співробітник відділу фондів ХІМ

СЕРПИ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Група зберігання “Метал” фондів Харківського історичного музею нараховує 31 робочий серп, який належить до періоду 17-20 ст., Нових та Новітніх часів. Серпи, що походять з давнини та середньовіччя, зберігає археологічна колекція музею. Окремо слід згадати про бойовий серп – зразок бойової холодної зброї, що зберігається у фонді “Зброя” під номером ОС-361. Ця екзотична клинкова зброя походить з Північної Африки, де входила до комплексу озброєння важкоозброєних вояків феодальних держав Судану. Вона має двогостру полосу з вигином 17,5/41 см, довжиною 74,5 см та шириною 4 см. 5 см. полоси поблизу ефеса прямі. Ефес не зберігся; наявний пірамідальний черен 10,5/1/0,6 см з шляпкою діаметром 1 см. Аналогічна зброя експонується у Крєсзнавчому музеї м. Євпаторія (Республіка Крим); у неї збереглися і ефес, і піхви. Там вона анотована як “татарський меч з середньовічного поховання” – більш повних даних не збереглося. На наш погляд, обидва предмети вірогідніше за все потрапили до музеїв з реквізованих у пореволюційний час приватних колекцій колоніальних раритетів, що активно створювалися у останній чверті 19 – на початку 20 ст.

Але звернімося безпосередньо до робочих серпів. Це фактично найдавніше землеробське знаряддя вже у античну епоху зробилося одним з найпоширеніших виробів із заліза та сталі. У Нову добу у країнах Східної Європи його позицію домінуючого засобу збирання врожаю зернових та фуражу поступово посуває коса, перетворюючи серпи на здебільшого жіноче господарське знаряддя. Більшість серпів цього періоду з колекції ХІМ використовувалися у сільському господарстві до середини 20 ст. 11 з них походять з Північно-Західної Харківщини (10 – Краснокутський район, 1 – Богодухівський район), 8 – з Північно-Східної (4 – Великобурлуцький район, 2 – Вовчанський район, 2 – селище Мартова Печенізького району), 3 – з Південної (2 – з Барвінківщини, 1 – з селища Андріївка Балаклійського району), 9 – з довоєнних фондів або точно не визначені за походженням. Безпосередню хронологічну прив’язку мають лише 2 предмети: серп М-2143 з Андріївки був придбаний у 1910 р., а серп М-1253 служив знаряддям комунарам великобурлуцької комуни ім. Петровського, створеної у 1925 р. Цей серп – найцікавіший у колекції, і він ще буде згаданий.

Одинадцяті Сумцовські читання

За типологією серпи з колекції ХІМ поділяються на 3 основних групи. Найбільша – 19 предметів – серпи англійського типу виробництва 19 – початку 20 ст. 5 серпів належать до російського типу того ж періоду (враховуючи також довоєнні 1920-і – 1930-і роки). 7 серпів представляють архаїчний тип, поширений з 17 по 20 ст. (щонайменше 2 з них слугували селянам Харківщини ще у минулому столітті), який може бути визначений як “скобоподібний” або “С”-подібний.

Серпи останнього типу добре відомі як російській, так і українській археології 17 ст.; саме до цього періоду належать три серпи за номером М-1098. Однією з їх характерних ознак є згорнуте у спіраль вістря; у зразка М-1098/1 воно утворює мигдалеподібний кінчик. І.К. Свешніков вважав спіральне вістря ознакою бойового серпа козацької доби – воно нібито дозволяло використовувати серп як холодну зброю на зразок клевця-келепа. На наш погляд, спіральне вістря – це типова ознака серпів 17 ст. взагалі: для сільського коваля тих часів, який поступався своїм наступникам у навичках гартування, це був найпростіший засіб зміцнити вістря серпа, яке виводили вже досить тонким, та запобігти його зламу.

Розміри серпів “С”-подібного типу з колекції ХІМ коливаються від 34,5 до 47 см за довжиною, від 12 до 14 см за шириною (від смуги “вістря – кінець руків’я” до спинки полотна); ширина самого полотна – 2,1-2,6 см (існує екземпляр шириною 1,8 см, але він, очевидно, стоншений внаслідок корозії). Товщина спинки – 0,4-0,5 см, діаметр руків’я звичайно 2,5 см. Серед відмінностей архаїчних серпів від серпів інших типів слід назвати такі, як наявність долу вздовж спинки полотна; діл на черені зустрічається також і в серпів інших типів.

Полотна “С”-подібних серпів у 2 випадках сплюснені, а в одному лезо серпа має двобічне загострення, тоді як у серпів більш досконалих конструкцій полотно пласке з лівого (від спинки) боку та опукле, а також загострене з правого, внаслідок чого переріз серпа наближається до прямокутного трикутника. Така конфігурація – “бритва” – характерна окрім серпів також для багатьох інших інструментів, призначених для “махового” різання, зокрема, для деяких сокир та саперних тесаків. Лише на одному з 7 серпів (М-1141/2, з Мартової) збереглася насічка зубців.

З “С”-подібними серпами походження пов’язує серпи російського типу. Головна їх відміна від серпів інших типів – вістря, спрямоване під певним кутом (від вісі руків’я – тупим) вгору, а не вперед, у бік леза, як у “С”-подібних та англійських серпів. Серед рис, що поєднують окремі зразки “С”-подібних та російських серпів, слід назвати зрізане дугою з боку леза шилоподібне вістря у серпів М-2814 (“С”) та М-3674 (рос.) – ще один засіб запобігти зламу, а також плавний дугоподібний перехід від полотна до черена у вигляді слабо вигнутої шійки: М-2424 (“С”) та НДФ-12715 (рос.). Для російських серпів характерні і 2 інших засоби такого переходу – радикальне скруглення та прямокутний виступ.

Харківський історичний музей

Вигин полотна досить рівномірний, від 13,5/5,5 до 16/10 см, довжина – від 35 до 41,5 см, ширина полотна – від 2,1 до 2,8 см, товщина спинки – 0,3-0,5 см, діаметр руків'я – 2,8-3,3 см.

Серпи російського типу виготовлялися не лише кустарним, але і фабричним засобом. Серпи М-3674 та М-1678, які поєднані збігом інших рис – наявність зубців та прямокутний перехід від полотна до черена – та мають фабричні клейма у вигляді літери “О” або “С” та позначкою ліворуч від неї: у першому випадку – це овал з схожим на трезуб зображенням рослини або птаха (можливо, двоголового орла), у другому – п'ятигранчаста стрілка. Імовірно, що це модифікації одного і того ж клейма часів Російської імперії та 1920-х – 1930-х років. Обидва серпа походять з північно-східної Харківщини; з 12 серпів “С”-подібного та російського типів 4 серпа “східних” лише 1 “західний” та 7 – невстановленого регіонального походження.

Серпи англійського типу, безумовно, домінували на північному заході Харківщини, де на межі 19-20 ст. панували велике поміщицьке землеволодіння та вирощування технічних культур, і ринкові відносини були більш заглиблені у сільське господарство, ніж на сході, на хуторах харківської Задонеччини. Саме тому на Краснокутщині, у долині р. Мерлі, частіше купували серпи фабричного виробництва, можливо, навіть імпорتنі, ніж замовляли місцевим ковалям серпи традиційних зразків.

Тут вважаю за доцільне нагадати, що, всупереч поширюваній у останні роки тенденції проводити паралель поміж селянством та фермерством, фермерство і взагалі ринкові відносини у аграрній сфері розвивалися на Україні, так само, як і в інших європейських країнах, на основі великого поміщицького господарства і були пов'язані не просто з посуненням, але з відвертою експропріацією селянства, зорієнтованого, у ідеальних умовах, виключно на натуральне господарство. Так було у Англії 16-19 ст, у Франції в часи Наполеонівських війн, у Російській імперії за Столипіна та у СРСР під час колективізації; щодо північно-західної Харківщини, то “розселянювання” цілих повітів місцевими панамі-цукрозаводчиками тут розгорнулося ще наприкінці 19 ст. і особливо під час столипінських реформ.

Що ж до причин розбіжностей у використанні серпів різних типів у різних регіонах краю, то поширення російського серпа на північному сході Харківщини могло бути пов'язаним і з значним прошарком, якщо не домінуванням, росіян серед сільського населення регіону на відміну від заходу та півдня Харківщини.

Але повернімося до особливостей серпів англійського типу. До їх ознак належить нерівномірний вигин полотна – сильний при основі, слабший до вістря – та спрямування вістря вперед у бік леза майже під прямим кутом від вісі руків'я. Коливання вигину за зразками серпів з колекції ХІМ – від 18/11 см до 20/7 см. Ширина полотна коливається від 2 до 3 см, загальна ширина – від 10 до 20,1 см (здебільшого 17-20 см), довжина – 33-45 см (здебільшого 41 – 45 см),

Одинадцяті Сумцовські читання

товщина спинки – 0,3-0,5 см, діаметр руків'я – 3-3,5 см. Для поєднання серпа з руків'ям інколи вживається металева муфта.

Три серпи з Краснокутчини – М-1207, М-2340 та М-2817 – мають клеймо у вигляді цифр “325”, яке у зразка М-2817 поєднується з написом, схожим на факсимілле. У 2 випадках клейма з правого боку (тобто з боку леза), у зразка М-1207 – з лівого, гладкого боку.

Взагалі ж серпи англійського типу відзначаються великою різноманітністю. До їх загальних рис належить гостроконечне, але не загострене з боку леза вістря. Однак конфігурація вістря різноманітна – від шилоподібної (без вирізу) до трикутної та долотоподібної (сплющеної у горизонтальній площині). Наявні і зразки із зрізаним (затупленим) вістрям. Перехід від полотна до черена зустрічається як скруглений, так і скошений, утворюючий зручне гніздо довжиною до 4 см для вказівного пальця женця, з виступом під основою леза. Наявні зразки як з зубцями, так і без насічки; лезо виводиться виключно з правого боку. Зустрічаються серпи з виразним горбком у середній частині спинки. Однак пов'язати ці особливості різних серпів одне з одним і з їх походженням та виділити окремі групи, окрім єдиного випадку, наявний матеріал не дозволяє: вони поєднуються досить хаотично.

Саме різноманітність серпів англійського типу наводить на думку про їх частково кустарне походження. Можливо, у цьому полягає відміна у побутуванні серпів цього типу на Східній Україні та у Росії, де ковалі-кустарі виробляли лише серпи російського типу. Їх місцеві колеги могли використовувати як зразок популярні серед населення фабричні вироби. В усякому разі, фабричні серпи могли зазнавати кустарної переробки – останнє, безумовно, стосується насічення зубців та виготовлення руків'я.

Серед серпів англійського типу у колекції ХІМ окрему групу складають 4 короткі (33-40 см) та широкі (10-17 см) серпи з трикутним, широким в основі та незагостреним з боку леза, вістрям та скругленим переходом від полотна до черена – риса, що наближує цю групу до серпів російського типу. Серед них – вже згаданий серп М-1253. Він вирізняється шириною та вигином (20 см та 20/7 см), 38 см довжиною. Руків'я діаметром 3 см – найгрубішої обробки серед усіх наявних у колекції, але полотна – єдине, що прикрашене карбованим орнаментом: з лівого (гладкого) боку – орнаментна смуга у вигляді дужок з хрестиками поміж ними та кільцями під ними. Цю обставину можна вважати побічним свідченням про кустарне походження серпа М-1253 і загалом всієї групи серпів “місцевого варіанту англійського типу”. Можна припустити, що цей витвір сільського коваля зі східної Харківщини потрапив до рук великобурлуцьких комунарів з господарства заможного селянина внаслідок реквізиції. Безсумнівно, що цей предмет – найцікавіший з колекції серпів Харківського історичного музею.

МОНУМЕНТАЛЬНІ ДЗВОНИ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Дзвін – це один з найдавніших предметів матеріальної культури людської цивілізації. У широкому розумінні – це сигнальний ударний інструмент, що існував до нашої ери, мав різні форми і назви та виконував різноманітні функції. Він сповіщав населення про важливі державні або місцеві події, пожежу чи наближення ворога, відлічував час, повідомляв про початок та кінець роботи. Дзвін використовували для вітання поважних гостей та переможців у битвах чи змаганнях.

Слід відзначити, що форма сучасних дзвонів не була такою одвічно. На довгому шляху свого розвитку дзвоноливарне виробництво пройшло через серію імітацій контурам природних фігур, доки не прийшло до тюльпановидної форми сучасного дзвона.

У Західній Європі порівняно великі дзвони почали виготовляти у **4 – 6 ст.**, а в сер. **9 ст.** вони входять до церковного вжитку. Літописні відомості, а також дзвони знайдені при розкопках Десятинної церкви у Києві, свідчать про високий рівень їх виготовлення у Київській Русі. Найдавніший із тих, що зберігся до наших днів на території України – це так званий “Святоюрський” дзвін із церкви святого Юри у Львові, вилитий у **1341 р.**

На території Слобідської України дзвони появились одночасно із заселенням краю (згадаймо дзвін встановлений на вістовій вежі Харківської фортеці у перші роки її існування). Правда про них і, зокрема, про дзвони Харківщини збереглися лише уривчасті свідчення. Вони говорять про те, що на території нашого краю використовувалися дзвони виготовлені, переважно, у різних дзвоноливарних центрах Російської імперії. Наприклад, у **1715 р.** для Миколаївської церкви міста Харкова був вилитий дзвін у Воронежі.

Д.І. Багалій, описуючи ярмарочну торгівлю у нашому місті, згадує дзвони, що привозили на продаж із Тули.

У **1830 р.** був заснований єдиний у Харківській губернії дзвоний завод братів Рижових, який протягом майже століття забезпечував дзвонами Харківську губернію і став відомим далеко за її межами. Дзвони на цьому заводі відливали у зв’язку з будівництвом культових споруд чи обітницею, на замовлення, с приводу поминання померлих і в пам’ять історичних подій.

Особливу славу завод здобув після виготовлення для дзвіниці Успенського собору Харкова дзвона вагою **1003** пуди та виливу найбільшого у світі срібного дзвона. “Царський” дзвін вагою **18** пудів срібла був виготовлений у **1889 р.** у зв’язку з визначною подією – чудодійним порятунком царської сім’ї під час аварії поїзда на станції Борки **17 жовтня 1888 р.** Для встановлення цього дзвона у західній частині другого ярусу дзвіниці Успенського собору була обладнана спеціальна каплиця.

Одинадцяті Сумцовські читання

Не дивлячись на те, що основна частина дзвонів нашого міста та краю зосереджувалася по культових спорудах, їх також успішно використовували в пожежній справі та на залізниці. Про це свідчить великий станційний дзвін у колекції нашого музею (М -1997), на тулубі якого рельєфний напис по колу: «Кієвскія. мастерскія. Ю.З.Ж.Д.».

Дзвони відрізнялися один від одного формою, розмірами та способом відтворення звуку. Примусити дзвін звучати можна було розгойдуванням самого дзвона або його ударника, а також ударом молота чи калатала у край дзвона. Кожен із цих способів вимагав для виготовлення спеціальних пристосувань, особливого розвішування та розміщення дзвонів і, навіть, особливої конструкції дзвіничних прорізів і характеру архітектури дзвіничних споруд, якщо мова йшла про церковні монументальні дзвони.

Гойдаючі дзвони називались “очепними” – за назвою спеціального місця для кріплення дзвона – “очеп”. Ці дзвони були найбільшими і звучали у максимально низьких регістрах. Дзвони середніх регістрів називались “середніми”, а за приємність звучання – “красними”. Третій розряд дзвонів складали “малі” або “зазвонні”, “язичні”, що висіли нерухомо і в них дзвонили, б’ючи язиком у край.

За формою монументальні дзвони розподілялись на “німецьку”, “французьку” та “російську”. Вони відрізнялись одна від одної співвідношенням між довжиною бокової твірної та нижнім радіусом і визначеним кутом біля основи трапеції, описаної навколо дзвона. Одиниця виміру – модуль – товщина стінки дзвона в місці удару. У залежності від співвідношення основних розмірів дзвона до його модуля і визначається приналежність дзвона до тієї чи іншої форми. Із п’яти монументальних дзвонів ХІМ – один – “російської”, а решта “німецької” форми.

У результаті діяльності багатьох поколінь дзвоноливарників, була створена своя реміснича термінологія, назва частин монументальних дзвонів: тулуб, корона, плече, вухо, губа, серце і т.д.

Майстри – ливарники надзвичайно тонко відчували красу форми дзвонів, підкреслюючи її профільною проробкою та орнаментациєю. Сама тюльпановидна форма налаштовувала на поясну, ярусну декорировку, хоча важливе місце на тулубі дзвонів займали написи, медалі виставок та зображення. У результаті різних нашарувань стали важко розпізнавальними дві круглі медалі на дзвоні (М–3962) і короткий рельєфний напис у прямокутній рамці «... м г и н ... 20» на дзвоні (М–1935). Ці дзвони потребують реставрації.

З 1976 р. і до передачі Благовіщенському собору м. Харкова у 1988 р. у фондах ХІМ зберігався бронзовий церковний дзвін вагою 17 пудів, вилитий у 1882 р. на заводі Павла Павловича Рижова. Дзвін був оздоблений розкішним рельєфним рослинним орнаментом, барельєфним зображенням Богородиці та Ісуса Христа, портретами царів Олександра II та Олександра III, але головне

Харківський історичний музей

місце в його оформленні займали численні написи, котрі давали змогу встановити час, місце і подію, що стала приводом виготовлення цього дзвона.

На сьогодні у збірці ХІМ два дзвони (М–2231) і (М–1934), прикрашені рельєфним стилізованим поясным рослинним орнаментом і опуклими та східчастими обідками. На тулубі першого (М–2231) – рельєфне зображення православного хреста, а візаві – поясне зображення жінки з розпущеним волоссям та у драпірованому спадаючому одязі. У лівій руці вона тримає потир, а права піднята для благословіння. Корона цього дзвона масивна і складається із шести петель. Чільною частиною другого (М – 1934) є невелика ікона прямокутної форми, що гармонійно вписується у нижній орнаментальний пояс. На іконі рельєфне поясне зображення Богородиці у звороті $\frac{3}{4}$ праворуч з трохи схиленою набік головою. На ній драпірований одяг, на голові омофор з восьмикінцевою зіркою на чолі. Лівою рукою вона тримає розгорнутий сувій з нерозбірливим написом, а правою, зігнутою у лікті, вказує на нього. Корона дзвона із чотирьох петель.

Вивчення написів, форми та декору монументальних дзвонів у колекції ХІМ, дає всі підстави робити висновок, що усі дзвони цієї групи можна віднести до кінця 19 – початку 20 ст. Визначити місця вилиття та побутування цих дзвонів, на жаль, сьогодні майже неможливо.

Н.В. Звержховська,
зав. сектора відділу фондів ХІМ

РОСІЙСЬКІ ДЕРЖАВНІ АСИГНАЦІЇ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Появі паперових грошових знаків у Росії у II пол. 18 ст. передував довгий період обігу металевих грошей у формі злитків із срібла, а потім монет із міді, срібла та золота. Але обіг повноцінних металевих грошей мав ряд суттєвих недоліків: великі витрати благородних металів – золота і срібла на виготовлення монет, обмеження використання цих металів на інші потреби, зменшення грошового металу, який є часткою національного багатства, внаслідок природного фізичного зносу після тривалого використання та навмисного псування окремими особами, відсутність портативності металевих грошей і неможливість використання їх у великих торговельних операціях. Розвиток торговельних зв'язків, банківської системи, хронічний дефіцит державного бюджету вимагали від уряду радикальних рішень, а саме: запровадження паперових грошей.

У часи Петра III був прийнятий указ (від 25 травня 1762 р.) про заснування державного банку, де можна було б скористатися кредитом за “помірковані проценти”, і про запровадження у грошовій системі Росії банківських білетів (“банко-цеттелів”), європейського ефективного грошового засобу. Але державний переворот 1762 р. завадив виконанню цього указу.

Одинадцяті Сумцовські читання

Проте незабаром критичний стан бюджету (російсько-турецька війна спричинила виникнення дефіциту бюджету майже у 2 млн. карбованців) змусив Катерину II, що прийшла до влади у результаті перевороту, повернутися до питання про паперові гроші.

План запровадження паперових грошей, розроблений графом Карлом Сіверсом та князем А.А. Вяземським, був затверджений імператрицею Катериною II у Маніфесті від 29 грудня 1768 року. Згідно із цим документом у обіг вводилися перші в Росії паперові грошові знаки – асигнації. Також 29 грудня 1768 року було видано постанову про заснування банків, яка містила детальний виклад правил їх роботи. Зокрема, тут зазначалося: “...Кожна державна асигнація повинна бути підписана чотирма особами, а саме: двома сенаторами, головним директором банків та одним директором”.

Головним завданням Санкт-Петербурзького і Московського обмінних банків (1786 року вони злилися в один, який був названий Державним асигнаційним банком) було введення в обіг асигнацій і забезпечення їх обміну на металеві гроші. Банки розподіляли гроші між державними установами, де ними видавали заробітну плату, здійснювали різні фінансові операції. Головним директором банків призначили А.П. Шувалова.

Перші російські асигнації були надруковані на міцному білому папері зі складними філігранями. Їх малюнок складався з візерунчастої рамки і тексту, виконаного чорною фарбою, а також двох овальних відбитків (медальйонів). Зворотний бік асигнації був чистим і не містив малюнків. На кожній асигнації – підписи чорнилом двох сенаторів, радника і директора банку. Рамка мала два написи: верхній – “любовь к отечеству”, нижній – “действует к пользе онаго”, а ліворуч і праворуч однакові слова – “государственная казна”. У кутах рамки під коронами розміщувалися герби чотирьох царств – Московського, Казанського, Астраханського та Сибірського. Зверху над друкованим текстом – два овали без фарби з емблемами. На лівому овалі – військові регалії (гармати, ядра, прапори) та символічні знаки промисловості і торгівлі (паунок, бочка, кадуцей Меркурія), за якими проглядається корабель. У центрі овалу – двоголовий орел, на шії якого орден Андрія Первозванного. Посеред ланцюга ордену розміщений геральдичний щит із зображенням Георгія Побідоносця. Зверху овалу напис – “покоит и обороняет”. На правому овалі – скеля, а під нею – бурхливе море та голови різних потвор, зверху півколом напис – “невредима”. Такий зовнішній вигляд мали перші асигнації Російської імперії.

Протягом 1769-1785 рр. друкувалися асигнації номіналами 25, 50, 75 і 100 рублів. На жаль, музейна колекція не має жодного примірника цього випуску.

Маніфест від 28 червня 1786 р. ввів у обіг ще й знаки номіналом 5 та 10 рублів, які для кращого розпізнавання друкувалися на синьому (5 рублів) та червоному (10 рублів) папері. По краях цих асигнацій з чотирьох боків були водяні знаки, аналогічні написам і зображенням на рамці перших асигнацій

Харківський історичний музей

(лише вздовж правого краю був зазначений номінал замість напису “государственная казна”), у верхній частині – рельєфне овальне тиснене зображення. На грошових знаках були підписи чорнилом директора Державного асигнаційного банку, касира (лицевий бік), радника правління банку (зворотний бік). У музейній збірці цей період представлений трьома зразками: асигнація 1811 року у 25 рублів, 1812 року у 5 рублів та 1815 року у 10 рублів. Дві останні наклеєні на дублюючий папір, внаслідок чого рельєфне тиснене зображення практично зникло, а водяні знаки по краях важко розпізнати.

У 1786–1818 рр. у обіг щорічно надходили асигнації, на яких були вказані відповідні роки випуску. На початку 19 ст. уряд підготував емісію асигнацій зразка 1802–1803 рр., але за різних обставин, у тому числі із-за недостатнього захисту цих знаків від підробок, у обіг вони не надійшли.

У 1818 р. у обіг надійшли 25– та 50–рублеві асигнації, потім у 1919 р. – грошові знаки з номіналами 5, 10, 25, 50, 100 і 200 рублів. Зовнішній вигляд їх значно відрізнявся від своїх попередників. Вони були виконані у стилі класицизму, відзначалися чіткістю зображення, рівновагою композицій, досконалістю малюнків і містили зображення герба Російської імперії. Мали вони і кілька водяних знаків. На асигнаціях були підписи управляючого банком (наносилася типографським способом) та касиру (чорнилом). Цей заключний етап асигнаційного обігу в Росії представлений у колекції ХІМ двома грошовими знаками: асигнацією 1819 року у 5 рублів (у наявності не цілий предмет, а фрагмент) та асигнацією 1839 року у 25 рублів (водяні знаки не розпізнаються).

Починаючи з 1818 р. у Російській імперії діяла грошова система, що була заснована на паралельному обігу срібної і золотої монети та знецінених у 3,5–4 рази асигнацій. Розладнаний грошовий обіг викликав численні нарікання серед різних верств населення, і у 1839–1843 рр. була проведена грошова реформа, яка вилучила із обігу російські державні асигнації.

Як бачимо, асигнації у колекції ХІМ представлені дуже бідно. Зовсім відсутні зразки 1769–1785 рр., випуск 1786–1818 рр. ілюструють лише 3, а 1818–1843 рр. – лише 2 примірники. І хоча ці грошові знаки різних номіналів і років випуску, вони не дають повної уяви про обіг державних асигнацій у Російській імперії.

РОБОТИ ФОТОГРАФІВ-ХУДОЖНИКІВ ХАРКОВА 19 – ПОЧ. 20 СТ. У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

“Дзеркало, яке володіє пам’яттю” – так називають фотографію. Її значення порівнюється з винаходом колеса та писемності.

Відкриття фотографії пов’язане з прізвищами трьох вчених: Ньєпса, Дагера, Тальбота.

У 30-х роках 19 ст. французи Нісефор Ньєпс і Луї-Жак Дагер знайшли засіб закріплення світлового зображення, отриманого у камері-обскурі на сріблястій пластинці, а англієць Фокс Тальбот отримав стійке зображення на папері, який був вкритий розчином світлочутливої речовини. Нове відкриття було назване дагеротипією. 19 серпня 1839 р. засіб дагеротипії був оприлюднений французькою академією. Цей день і вважається датою відкриття фотографії.

На жаль, історія російської фотографії розроблена недостатньо. Відомо, що у 40-х роках 19 ст. у Росії з’явилися перші вітчизняні фотохудожники: Греков О.Ф., Левицький С.Л., Деньєр та ін., які вже через короткий час вражали світ своєю майстерністю і технічними удосконаленнями процесу фотозйомки. Працювали вони у жанрі портрету, а Грекова Олексія Федоровича по праву вважають першим російським фотографом–портретистом.

Серед фотографів-портретистів минулого століття існував своєрідний розподіл за рангами.

Були багаточисленні власники невеликих закладів у провінціальних містах. Вони обслуговували досить широке коло місцевої клієнтури, влітку виїжджали у військові табори або на традиційні ярмарки.

У великих містах портретні заклади були найбільш солідними. Їхні власники відзначалися більшою майстерністю. Знімки, які вони посиляли на художні або промислові виставки, робили деяких з них відомими в своїй країні та у закордонних фотоспілках. На паспарту знімків для престижу вони неодмінно відтворювали почесні знаки і нагороди.

Наступний ранг – фотографи-власники значних столичних майстерень. Фірмі лестило, якщо князівські, королівські або імператорські двори удостоювали фотографів права вважатися, подібно іншим промисловцям, “постачальниками двора”, і це також поряд з іншими нагородами неодмінно відзначалося на паспарту портретних знімків.

Удосконалення техніки світопису давало можливість фотографам проводити творчі пошуки у нових жанрах. Якщо до 70-х р.р. 19 ст. в художній фотографії переважав жанр портрета, то пізніше усе частіше стали з’являтися вдалі знімки видів місцевості, народного побуту. Професіонали-портретисти прямували у найближчі села, фотографували селян, кустарів у побутовій

Харківський історичний музей

обстановці і під час праці. Мандрівники, відправляючись в експедиції, брали з собою фотоапарати. Так був покладений початок жанровій та видовій фотографії.

З часом за допомогою до фотографії стали звертатися вчені та діячі культури, оскільки вважали світопис достатньо зрілим. Показовим у цьому відношенні є свідоцтво видатного вченого-хіміка Бекетова М.М., який у своїй публічній лекції у Харкові сказав: "...светопись за короткое время сделала изумительные успехи: быстрота, отчетливость и даже величина фотографических изображений не позволяют почти ничего больше требовать, можно разве только пожелать, чтоб дошли до возможности получать цветные изображения, т. е. чтоб изображение походило на оригинал не только рисунком и тенями, но и цветом".

Університети користувалися фотографіями як наочними документальними посібниками. Склалися великі серії і альбоми знімків, ними обмінювалися наукові товариства. Праці вчених ілюструвалися фотографіями, що відтворювалися засобами літографії або гравюри.

З часом фотомистецтво набувало розвитку не тільки у великих містах країни.

Поступово хвиля захоплення фотографією докотилася і до провінції. 15 листопада 1858 р. в Харкові відкривається перше фотоательє. Його засновником був купець 2 гільдії Василь Сергійович Досекін. Це фотоательє зразу ж привернуло увагу багатьох харків'ян. Досекін В.С. створив кілька тисяч портретів сучасників, серед яких декабрист Розен, актриса Є. Кадміна та ін. Окрім того, Досекін був першим, хто зафіксував неповторний вигляд харківських вулиць сер. 19 ст.

До прізвища Досекіна В.С. можна додати ще декілька прізвищ фотографів-художників ранньої доби, які працювали у Харкові. Це Більд Ю.К. (з 1869 р.), Гунглінгер Й.Й. (з 1871 р.), Кордес Л. (з 1871 р.), Дурново Н.О. (з 1872 р.), Глентцнер Ю.Є. (з 1873 р.). Вони уважно слідкували за всіма новинками і змінами засобів роботи, самі вносили до них серйозні удосконалення. Саме завдяки їм портретна фотографія була доведена до високого рівня технічної та художньої довершеності.

Найбільш інтенсивного розвитку фотографія у Харкові набула у 80-90-х рр. 19 ст. За даними Харківського історичного альманаху у цей час у місті відкрилося понад 30 нових фотоательє. Серед харківських дослідників і практиків фотографії було багато видатних особистостей: Іваницький О.М., Скасці А.І., Лещинський М.Я., Овчинников М.І., Федецький А.К. та ін., які отримали визнання не тільки у себе на Батьківщині, а й гідно представляли вітчизняний світопис на міжнародних виставках у Берліні, Парижі та інших містах.

Прізвища далеко не всіх фотографів і власників відомих колись портретних закладів увійшли в історію художньої фотографії. І навпаки, з

Одинадцяті Сумцовські читання

кожним десятиріччям відкриваються нові імена провінціальних фотографів, які вражають нас дійсно художнім талантом.

При вивченні колекції фотодокументів ХІМ, що налічує понад 90 тисяч примірників, виявлено 220 фото харківських фотографів-художників сер. 19 – поч. 20 ст.

Список харківських фотографів-художників сер. 19 – поч. 20 ст., роботи яких зберігаються у ХІМ

1. Більдт Юлій Карлович	1 фото
2. Блюм Герман Петрович	5 фото
3. Бурченко Іван Петрович	2 фото
4. Биковський Роман Федорович	2 фото
5. Вернер А.	4 фото
6. Глентцнер Юлій Євграфович	5 фото
7. Гольденберг Я.М. ("МАКАРТ")	1 фото
8. Досекін Василь Сергійович	2 фото
9. Дурново [Н.А.]	2 фото
10. Занарді [А.Д.]	4 фото
11. Іваницький Олексій Михайлович	74 фото
12. Левицький С.Л.	1 фото
13. Лещинський М.Я. ("Русская светопись")	15 фото
14. Магази́нер З.Г. ("Русская фотография")	1 фото
15. Магази́нников Г.Л. ("Модерн")	23 фото
16. Міланич Л.М.	1 фото
17. Михайловський Петро Ісаєвич	8 фото
18. Овчинников Михайло Іванович	12 фото
19. Піцек Я.І.	5 фото
20. Скасці (А.И.)	14 фото
21. Старосельський Михайло Петрович	2 фото
22. Тимошенко Федір Олексійович	1 фото
23. Трофимов Єлисей Федорович	1 фото
24. Туккер Ромуальд Леонардович	4 фото
25. Федецький Альфред Костянтинович	21 фото
26. Федоренко Семен Іванович	3 фото
27. Федоров Михайло Микитович	4 фото
28. Хійников	1 фото
29. Черніков Єлизар Тимофійович	1 фото

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ «БЫЛОЕ» У ФОНДАХ ХІМ

Перший легальний журнал, що висвітлює етапи визвольного руху в Росії, “Былое” – має свою дуже непросту історію видання.

Напередодні першої російської революції, у 1900 – 1904 р.р., у Лондоні під назвою “Былое” вийшло 6 історико-революційних збірок, що були підготовлені відомим істориком та публіцистом В.Л. Бурцевим. Але тоді до Росії ці збірки не дійшли.

І тільки завдяки хвилі могутнього революційного підйому 1905-1907 р.р. у січні 1906 р. у Петербурзі за ініціативою історика та літературознавця П.Є. Щеголева започатковується видання журналу “Былое”.

Обов'язки видавця взяв на себе М.Є. Парамонов, власник великої видавничої фірми “Донская речь”. Редагували журнал П.Є. Щеголев та В.Л. Бурцев. Згодом до них приєднався історик В.Я. Яковлев (Богучарський).

Перший номер журналу потрапив до книжкових магазинів та передплатників Петербурга 28 січня 1906 р. і користувався дуже великим попитом, бо мав гострий антиурядовий зміст.

Одночасно з журналом “Былое” вийшла серія історичних збірок “Русская историческая библиотека”.

Під час реакції Петербурзький комітет у справах друку та Головне управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ розпочали планомірне переслідування прогресивної періодики. Однією з перших жертв цензури стала “Русская историческая библиотека”. Її закрили наприкінці травня 1907 року, а незабаром перестав існувати і журнал “Былое”.

За матеріалами редакційного портфелю журналу “Былое” була сформована збірка “Наша страна”.

Замість журналу “Былое” було одержано дозвіл на випуск у Петербурзі видання “Минувшие годы”. Але і цей журнал був заборонений і закритий цензурою у 1909 році.

Перед висланням за кордон одного з редакторів журналу “Былое” В.Я. Богучарського була складена та видана за матеріалами редакційного портфелю “Былого” і “Минувших годов” історична збірка “О минувшем”.

У Парижі у 1908–1913 р.р. видається 8 книжок історичних збірок під назвою “Былое”.

Після повалення самодержавства П.Є. Щеголев поновив у Петрограді випуск журналу “Былое”, перший номер якого вийшов у липні 1917 року. А вже з 1919 р. видання журналу здійснювало кооперативне видавниче товариство “Былое”. Журнал продовжував публікацію матеріалів з історії російського визвольного руху. Саме в ньому були надруковані документи з

Одинадцяті Сумцовські читання

архівів установ політичного розшуку, спогади революціонерів, відомих політиків та чиновників Тимчасового уряду.

У 1925 р. у видавничого товариства розпочалися фінансові труднощі, що і привело до його банкрутства. І тому у 1926 році журнал “Былое” перестав існувати.

Таким чином, повний комплект книг, історичних збірок та журналу “Былое” складається з 6 лондонських випусків історичної збірки “Былое”, 22 номерів журналу “Былое”, надрукованих у Петербурзі у 1906 – 1907 р.р., історичних збірок “Наша страна” і “О минувшем”, 12 номерів журналу “Минувшие годы”, 8 паризьких випусків (№№ 7 – 14, № 15 опублікований не був) історичної збірки “Былое”, 35 номерів журналу “Былое” (Петроград – Ленінград. 1917– 1926 р.р.), 21 випуску “Русской исторической библиотеки” і 65 книг бібліотеки “Былое” (назва умовна).

У фондах Харківського історичного музею зберігаються 10 номерів журналу “Былое”: 8 датованих 1906 р. і 2 – 1907 р.

Оскільки журнал мав вигляд книжки, яка підрозділялася на 2 номери, то у колекції налічується 5 таких книг, а саме: №№ 1, 2 1906 р. (Інв. 26675); №№ 5, 6 1906 р. (Інв. 26674); №№ 7, 8 1906 р. (Інв. 26671); №№ 9, 10 1906 р. (Інв. 26672); №№ 5, 6 1907 р. (Інв. 26673).

Колекційна збірка Харківського історичного музею дає можливість ознайомитись з історією російського революційного руху поч. 19 ст., 1860 – 1880-тих років та поч. 20 ст.

Публіцистика журналу “Былое” дуже різнопланова, а саме: рецензії на політичні твори відомого українського історика М.П. Драгоманова, мемуарна література декабристів, народників та соціал-демократів; історичні начерки про політичні та суспільні ідеї Росії 18 – І чверті 19 ст.; про події 9 січня 1905 р. у Петербурзі.

Усе це, безумовно, робить журнал “Былое” дуже цікавим джерелом з історії політичного, громадського та суспільного життя Росії 19 – початку 20 ст.ст.

С.В. Мірошніченко,
аспірантка кафедри історичних дисциплін
ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

РОЗВИТОК ГАЗЕТНОЇ СПРАВИ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 19 – НА ПОЧ. 20 СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХІМ)

Динамічний розвиток інформаційного суспільства пробуджує серед наукових кіл та громадськості закономірний інтерес до історії зародження та розвитку періодичного друку нашого регіону, особливо його дореволюційного етапу. Витоки центральної (столичної) преси цього періоду досить детально

Харківський історичний музей

висвітлені відомими дослідниками вітчизняної історії журналістики Єсіним Б.Ц., Смирновим С.В., Федченком П.М., Дементьєвим О.Г. та ін., тоді як активне та професійне дослідження історії регіональної (провінційної) преси розпочалося 10-15 років тому.

Інтерес саме до розвитку місцевої газетної справи викликаний не лише фактом появи першої в підросійській Україні газети саме в Харкові (“Украинский вестник”, 1812 рік), але й тим, що газети, через швидку подачу актуальної інформації, щоденне розповсюдження, масового читача та значний загальний наклад з часом стають найбільш впливовим типом періодики. Відповідно до цього, історія функціонування газет дає змогу простежити загальні етапи та особливості історичного розвитку нашого краю та держави в цілому.

Поява перших періодичних видань була пов’язана з цілою низкою сприятливих загальних і місцевих факторів: вигідним географічним розташуванням, потужним та динамічним розвитком регіону, відкриттям другого на українських землях університету та існування при ньому потужної і добре фінансованої друкарні, загальним сприятливим цензурним законодавством.

Цензура завжди відігравала роль основного політико-правового регулятора відносин між урядом і пресою, з часом лише посилюючи свій вплив. За час існування загального цензурного контролю в Росії побачили світ цензурні статuti 1804, 1826, 1890 років, а також Тимчасові правила щодо періодичного друку 1865 року та ціла низка наказів і постанов, як правило, обмежувального змісту. У Харкові офіційна посада окремого цензора з’явилася лише у 1898 році, що було пов’язано із загальною динамікою розвитку місцевого друку. Лише жовтневий Маніфест Миколи II 1905 року та Тимчасові правила щодо періодичного друку (24 листопада 1905 року) ліквідували попередню цензуру по всіх містах імперії, замінивши принцип обов’язкового попереднього дозволу на видання часопису явочним.

Перші періодичні видання регіону, серед яких були дві газети (“Харьковский еженедельник” 1812 рік та “Харьковские известия” 1817-1823 роки) підлягали загальній цензурі університетського цензурного комітету та існували в суто академічних рамках місцевого університету, який забезпечував основне коло їхніх співробітників і передплатників. Жорсткий цензурний статут 1826 року наклав суворі обмеження на відкриття та функціонування столичної та місцевої періодики, спричинивши тимчасовий, але тривалий занепад харківської періодичної преси.

У 1838 році уряд з метою посилення впливу та контролю за формуванням громадської думки в провінціях започаткував власний офіційний орган – “Губернские ведомости”. “ХГВ” майже до кінця XIX століття стають чи не єдиним монополістом у висвітленні найважливіших центральних і місцевих новин. Але з часом через консервативність та обмеженість програмного змісту

Одинадцяті Сумцовські читання

вони втрачають свої позиції та вплив на місцеву громаду, що дозволяє першій великій приватній газеті "Южный край" (1880 рік) закріпити свій вплив і стати лідером на газетному ринку всього півдня Росії.

Харківську дореволюційну газетну періодику умовно можна поділити на три групи: загальну, спеціальну та політичну. Період найбільшого її розквіту припадає на 1905-1906 роки – час революційного підйому та вимушених поступок уряду. Якщо з 1812 по 1905 роки в Харкові вийшло близько 10 видань, то з 1905 по 1916 роки – майже в п'ять разів більше. Спеціальна газетна преса була представлена релігійною "Церковной газетой" (1905 р.), інформаційно-довідковим виданням "Сельскохозяйственный торговый листок" (1913-1916 р.р.), економічною "Южно-русской сельскохозяйственной газетой" (1895-1916 р.р.), "Харьковской биржей" (1902-1916 р.р.) та ін. Якщо загальна преса ("ХГВ", "Южный край", "Харьковский листок" та інші) до 1905 року не були в змозі приділяти значну увагу політиці і обмежувалися дайджестовою інформацією, то після Маніфесту, який проголосив Росію парламентською монархією, видання вважали своїм обов'язком у передових статтях прямо визначати свою політичну спрямованість або виказувати симпатії окремим політичним силам. Але навіть після 1905 року в краї зберігся жорсткий контроль місцевої адміністрації за розвитком друкарської справи, чим пояснюється доволі високий відсоток (60 %) закриття регіональних видань цього періоду, нерідко в перші ж місяці їх існування. З цієї причини з 1905 до 1916 року місцевою адміністрацією було призупинено 5 видань ("Мир", "Волна", "Родная земля" та ін.), закрито 3 ("Голос жизни", "Народное слово", "Харьковская жизнь"), а 8 газет припинили існування відразу ж по заведенню цензурних справ ("Друг народа", "Харьковские вечерние новости", "Начало" та ін.). Попри це, у Харкові з'являються: ліберально-демократичні газети – кадетські "Мир", "Волна", "Будущее", центристський "Центр", октябристська "Правда"; проурядові націонал-патріотичні "Друг народа", "Русская жизнь", "Глас народа"; радикальні опозиційні соціалістичної спрямованості "Голос труда", "Родная земля", "Крестьянская газета" та ін. Лютневі, а згодом і жовтневі події 1917 року обумовили кардинальні суспільно-політичні зміни в державі, спричинили закономірні перетворення в системі загальнодержавної та місцевої преси з цього моменту починається наступний – якісно новий етап існування періодичного друку в Україні.

ДЕРЕВ'ЯНІ ВИБІЙЧАНІ ФОРМИ В ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЗБІРЦІ ХІМ

Багато музеїв, у тому числі і Харківський історичний, зберігають великі колекції одягу та зразків тканин оздоблених візерунками, які були створені ручним нанесенням малюнка на поверхню тканини способом набивки. Вивчення цих зразків дозволяє робити висновок про велику самотність, високу майстерність та надзвичайний художній смак наших предків.

Поряд з узорчатим ткацтвом і вишивкою, орнаменти набивних тканин та їхня символіка мають велике значення для вивчення національної народної творчості.

Писемні джерела не зберегли детальних свідчень про набивну справу як галузь ремесла і кустарного виробництва та імена майстрів – набивачів. Це можна пояснити тим, що дане ремесло з часом стало настільки звичайним, повсякденним, що про нього не вважали за потрібне багато говорити. Сьогодні тільки музейні зібрання дають змогу досліджувати техніку виготовлення, розмаїтість узорів та історичний розвиток цього виду ремесла.

Невідомі майстри, що вийшли з народу і залишили нам велику та цінну спадщину, почали прикрашати тканини набивним способом ще за часів Київської Русі, коли вони стали предметом торгівлі. Деякі дослідники припускають, що першими майстрами, вірогідно, були іконописці, як особи найбільш близько знайомі з фарбами і прийомами роботи з ними.

Майстри-фарбувальники, зацікавлені у більш швидкому збуті товару, створювали малюнки на тканинах вручну, спочатку пензлями, а потім за допомогою дерев'яних форм, замінюючи, таким чином, повільні і трудомісткі процеси вишивки та узорчатого ткацтва.

Техніка відтворення візерунків з використанням дерев'яних форм, що досягла найвищої досконалості у 16-17 ст., залишалася єдиною майже до середини 18 ст. Навіть у 19 ст., коли ручне набивання витісняється машинним виробництвом, воно продовжувало жити в кустарних промислах, а також серед поодиноких селян, які працювали одноосібно. На відміну від набивачів-кустарів, котрі працювали осідло, вони ходили по селах. Закінчивши роботу в одному місці, такий майстер переходив до іншого, поширюючи на далекі відстані візерунки своїх дерев'яних форм.

Такі форми ще називали вибійчаними дошками, а також мали особливі назви: на Україні – “лице”, в Росії – “цветка”, або “манера”.

Технологія виготовлення форм була досить складною. Вони повинні були мати певну щільність та твердість. Відповідала таким вимогам деревина твердих порід – клена, груші, горіха, бука. Для виготовлення форм брали цілий шматок дерева або з'єднували кілька за допомогою двох-трьох шпонок чи

Одинадцяті Сумцовські читання

методом шпунтування. Часто для більшої міцності ретельно висушену деревину клеїли у три шари, причому у середині розміщували більш м'яке і дешеве дерево – сосну, ялину, липу. Склеєний таким чином щит рідко давав розколини та шпарини, його не “вело” під час довгої експлуатації. Далі йшов процес створення візерунка. Для цього з малюнка, призначеного для виконання, насамперед „знімали кальку”, тобто абрис малюнка переводили на промаслений папір. Потім цей папір прибивали цвяшками до дерев'яної дошки (майбутньої форми) і легким постукуванням молоточка переносили контур малюнка з „кальки” на злегка вологе дерево. Далі узор вирізували двома способами – рельєфно або заглиблено. Від цього потім залежав результат його відтворення на поверхні тканини.

Якщо при різьбленні форми поле (тло) залишалося випуклим, а малюнок урізувався в глибину, то при набиванні досягалось враження „вибитого” малюнка на однокольоровому тлі. Якщо ж навпаки, то одержували набивний часто різнокольоровий малюнок на тлі кольору тканини, тому що для такого способу використовували тканини як натурального кольору, так і суцільно пофарбовані (так звані крашенини, киндяки). Виходило, що в результаті практично однакового технологічного процесу, можна було одержати дві різновидності узорчатих тканин, які відрізнялися також і термінологічно.

Вибійка – це тканина з пофарбованим тлом і не зафарбованим узором.

Набиванка – тканина з набивним кольоровим узором на однокольоровому тлі.

Ці назви тканин зустрічаються не тільки в наукових дослідженнях, але й у творах класиків української літератури:

“Червоні чоботи обула, та і запаски не забула, а в руки з вибійки платок.”

(І. Котляревський)

“Мавка одягнена у вузьку спідничку з набиванки”.

(Л. Українка)

Для міцності після вирізування орнаментів форми просочували розчином шелаку (смолистої речовини). Торці форм та їх зворотну частину покривали олійними фарбами для запобігання розклеювання та розтріскування деревини і зменшення впливу вологи на неї під час роботи з фарбами. Потім з випуклих частин, які під час роботи повинні були контактувати з фарбами, залишки розчину зачищали, щоб фарби краще прилипали і більш чітко відбивалися на тканинах. У невеликих формах з тильного боку вирізували кілька заглиблень для пальців майстра – набивача або прибивали смушки, шматочки шкіри, під які майстер просовував руку, щоб міцніше тримати форму під час роботи.

Вибір тканин для оздоблення їх набивним візерунком різноманітний. Переважно це льняне та конопляне полотно, меткаль, а інколи під набивку йшло сукно, вовна і навіть привізні тканини.

Харківський історичний музей

Цікавим був сам процес набивання узору на тканину. Крім дерев'яної форми майстри використовували ще дерев'яний молоток – киянку, яким стукали по дошці з метою одержання більш чіткого та якісного зображення.

Для відтворення різнокольорового візерунка користувалися кількома дошками, використовуючи для кожної фарби окрему, на якій вирізувався не весь малюнок, а лише необхідна для даного кольору його частина. Щоб набити всю композицію, послідовно клали одну дошку, потім іншу і т.д. по кількості фарб.

Внаслідок дослідження етнографічної збірки ХІМ, було з'ясовано, що вибійчані форми не були придбані шляхом закупівлі, передачі музею окремими особами чи знайдені під час етнографічних експедицій. У зв'язку з тим, що музеї Харкова чи не найбільш постраждали під час другої світової війни, їх колекції або загинули, або були розпорошені, в ХІМ на сьогодні налічується усього 4 форми для набивання візерунків на поверхню тканин, які є цінними пам'ятками декоративно-прикладного мистецтва 19 – поч. 20 ст.

Згідно записів у інвентарних книгах та актів передачі, вони були передані нашому музею для його післявоєнного відродження з фондів Державного Ермітажу, Київського та Дніпропетровського історичних музеїв у 50-х роках минулого століття.

Дві форми великі, прямокутні, (розміром 51x59 см.), складаються із трьох дощок товщиною 3,5 см., з'єднаних між собою за допомогою чотирьох шпонок (ДР – 154; ДР – 331). З торців ці дошки ще додатково з'єднані чотирма металевими пластинами. Цікаво, що обидві форми двобічні, тобто візерунок знаходиться з обох боків: з одного боку - рослинний, а з іншого - геометричний та рослинно-геометричний. Майстер, маючи в ужитку лише одну таку форму, міг наносити на тканини два різні узори. Із чотирьох варіантів узорів на дошках, три рельєфні, а один заглиблений.

У етнографічній збірці музею є ще один вид дерев'яних форм, малюнок яких створений за допомогою металевих деталей, котрі введені в гладку площину дошки і на кілька міліметрів підіймаються над її поверхнею (ДР – 311; ДР – 415). Подібного типу форми використовували для отримання тонкого контурного малюнка, тому що тонкі частини, вирізьблені з дерева, під час роботи швидко ламалися. Дощки мають вигляд зрізаної піраміди. Орнамент створений за допомогою тонких стержнів і металевих пластин різного перетину і конфігурації, виготовлених із кольорових металів. У тильній частині вирізані відповідно два та чотири заглиблення для пальців майстра, а форма (ДР – 311) для міцності скріплена двома нагелями.

Вибійчані форми, що знаходяться у багатьох музеях України, в тому числі і в нашому, дають уявлення про різноманітність їх конструкцій та орнаментів, від найпростіших геометричних до складних композиційних.

Ці орнаменти мають загальнокультурне, загальнонаціональне значення, оскільки виявляють характер естетичних потреб нашого народу у його

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

тогочасному житті. Перекликаючись із зарубіжними мотивами, вони дають нам чудові зразки національної народної творчості. Головним у виборі того чи іншого візерунка були художні смаки та уподобання самих майстрів, як набивачів, так і різьбярів, які, уникаючи сліпого імітування західноєвропейських та східних зразків, творчо їх переробляли і створювали свої самобутні національні мотиви, котрі стали яскравим відображенням дійсно народної творчості і багатства фантазії українських майстрів.

Н.В. Огурцова,
зав. відділу інформатики ХІМ

РІЗДВЯНИЙ СУВЕНІР ОКУПАНТАМ ХАРКОВА (НЕСПОДІВАНКА АТРИБУЦІЇ КОЛЕКЦІЇ КЕРАМІКИ ХІМ)

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр., німецько-фашистська окупація Харкова, що тривала близько двох років, позначилися для Харківського історичного музею руйнівними наслідками, створили такі проблеми в обліку та атрибуції колекції, що їх не вдасться вирішити вже 60 років спільними зусиллями кількох поколінь музейників. Як відомо, частина колекції музею була евакуйована 1941 р. в Уфу, на шляху до якої потяг потрапив під бомбардування і велика кількість предметів загинула у полум'ї або була значно пошкоджена. Чимала частина колекції залишилась в окупованому місті, що дало змогу працювати музею і створювати експозицію навіть у цей критичний для країни час. Найцінніші предмети з фондів музею були відібрані окупантами і вивезені до Німеччини. Але найважливішим чинником наступного безладу і плутанини в обліку музейних предметів стало знищення усієї попередньої облікової документації музею. Таким чином, ми практично не можемо зараз юридично обґрунтовано брати участь у процесі реституції і заявляти свої права на вивезені предмети, навіть коли їх приналежність до передвоєнної колекції музею встановлена за іншими джерелами – документами або публікаціями. З іншого боку, єдиним шляхом упорядкування існуючої колекції, що ввїбрала в себе і залишки передвоєнних зібрань, є повна переінвентаризація музейних предметів з майже 300-тисячної колекції, оскільки по завершенню окупації усі предмети, що збереглися у музеї або були повернуті після евакуації, бралися на облік на швидку руку, часто без елементарних описів, десятками і тисячами за кількістю на один інвентарний номер. Ідентифікація багатьох предметів пізніше була просто неможливою, діяльності кількох поколінь фондовиків просто фізично було недостатньо для упорядкування предметів з передвоєнних колекцій.

Саме ці чинники зумовили розпочату у 1996 р. переінвентаризацію музейних предметів, яка відбувається останніми роками паралельно зі всебічним вивченням пам'яток, здійсненням розгорнутого наукового опису

Харківський історичний музей

кожного предмета на основі нових методик, розроблених спеціально для наступного введення інформації з наукового паспорта предмета до електронної інформаційно-пошукової системи.

Таким чином, колекція Харківського історичного музею не лише вимагає ретельного вивчення і упорядкування, а є справжнім клондайком для дослідників, які можуть зробити тут справжні відкриття. Так, у дуже привабливій, а тому досить вивченій колекції кераміки вдалося виявити несподіваний і, швидше за все, унікальний предмет, що повертає нас саме до подій Великої Вітчизняної війни. Це пам'ятна сувенірна тарілка, призначена для підвішування на стіну, яка знаходилася саме у числі предметів, взятих на облік відразу після окупації. Легенди предмета в обліковій документації не існує: ця тарілка з групи предметів, які обліковували тисячами.

Тарілка виготовлена з фаянсової маси білого кольору. Дзеркало плоске, борт плавно піднімається від дзеркала до висоти 1,3 см, далі – різко відігнутий, припіднятий. Край борта гладкий. Основа увігнута. На кільцевому виступі по краю основи два отвори для продівання мотузки при підвішуванні тарілки. На дзеркалі зображення гербового щита з прямими кутами угорі та з плавним

Одинадцяті Сумцовські читання

заокругленням бокових сторін донизу під гострий кут. Поле щита жовто-брунатне, обведене чорним контуром. У полі щита зображенні в ряд три стилізовані Т-подібні труби, висота яких незначно зменшується справа наліво, з кожної труби виходять по дві струйки диму, під трубами чорна смуга, нижче, одна під одною дві розлогі V-подібні смуги. По борту два тексти півколом зеленою фарбою, розділенні зображеннями зелених гілок ялинки: “Weihnachten 1942” та “Wi-In Don/ Donez – Ago Charkov”. Мова німецька. Шрифт стилізований готичний. У місці відгину борта тонка зелена кільцева смуга, по краю борта зелена смуга 0,4 см завширшки. Переклад текстів: угорі – “Ми на Доні/ Донці у Харкові”; унизу – “Різдво 1942”.

За текстом на борті тарілки можна зробити лише один висновок: тарілка надійшла до фондів музею під час Великої Вітчизняної війни у період окупації або відразу після нього і представляє собою подарунок німецько-фашистським військовим, виготовлений спеціально для відзначення ними Різдва 1942 року в завойованому Харкові та як пам’ятний сувенір. Зображений на дзеркалі герб – ймовірно, спроба створення герба промислового харківсько-донецького регіону або власне Харкова.

Цей сувенір, що вручався окупантам Харкова, є цікавим за самою своєю суттю і неодмінно приверне увагу в експозиції з історії Великої Вітчизняної війни.

О.М. Плахоття,
мол. науковий співробітник
1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: КОЛЕКЦІЯ МОНЕТ ХІМ

Гроші – особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів. Гроші виконують функції мірила вартості та засобу обігу. Крім того, вони є засобами нагромадження та платежу.

З утворенням світового ринку деякі національні гроші виконують функції світових.

З найдавніших часів грошми були різні товари: хутра звірів, металеві сокири, мушлі тощо. Однак завдяки своїм фізичним властивостям найбільш вживаним загальним еквівалентом вартості дуже швидко стають благородні метали: золото та срібло. Згодом вони набирають форми монет.

Джерелами ознайомлення з монетною системою Київської Русі є численні нумізматичні знахідки, “Руська Правда” та випадкові згадки в літописі.

Перші монети (златники і срібники) були викарбувані наприкінці X – на початку XI ст., у часи правління князів Володимира Святославовича (978-1015),

Харківський історичний музей

Святополка Окаянного (1018), Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.). За зразок для їхнього карбування було прийнято візантійські монети. За зображенням, підписами та родовими знаками князів монети X-XI ст. поділяються на 7-8 типів (з іменами Володимира, Святополка, Ярослава). Це дало дослідникам підстави виокремити такі композиційні схеми:

1.Зображення правителя (аверс) – зображення Христа Пантократора (реверс): 2.Зображення правителя (аверс) – зображення родового знаку Рюриковичів – тризуб (реверс). Цим князь Володимир відійшов від візантійського зразка карбування монет.

Монети другого типу карбувались упродовж одного – двох років. На сьогодні науці відомо близько 350 монет, випущених наприкінці X – на початку XI ст. Усі відомі монети виявлені в Київському скарбі (1876 р.). На жаль, серед них немає тих, які б належали ХІМ, проте монети цього періоду – срібники, представлені гальванокопіями; за зразок їх виготовлення була взята друга композиційна схема.

Мета випуску златників і срібників була суто пропагандистською та політичною, насамперед – проголосити на весь світ про суверенність Давньоруської держави. Ці монети були доволі поширені у грошовому обігу як на території Київської держави, так і поза її межами, а отже, мету возвеличення князя та його держави, можна вважати, було досягнуто.

Останніми за часом та послідовністю емісій з'явилися монети з іменем Святополка. їх зафіксовано близько 70 екземплярів. На аверсі цих монет зображено портрет Святополка з іменем “Святополкъ” чи “Петръ” (християнське ім'я князя), на реверсі – двозубець.

Срібні монети були випущені під час князювання Ярослава Мудрого у Новгороді (до 1015 р.). На лицьовому боці вміщено схематичне зображення святого Юрія та напис “Святий Георгій” – християнське ім'я Ярослава Мудрого було Георгій (Юрій), на зворотньому – київський родовий знак тризуб, оточений легендою “Ярославле сребло”. (В колекції Харківського історичного музею не зафіксована наявність монет ані з іменем Святополка, ані з християнським іменем Ярослава Мудрого).

Проте, посівши 1019 року великокняжий престол у Києві, Ярослав не продовжив монетного карбування, прагнучи, вочевидь, підтримати велич і утвердити суверенітет держави не карбуванням монет, а розбудовою міст, вдалим веденням зовнішньої та внутрішньої політики.

Відсутність міцної сировинної бази, недоліки в технічній організації карбування, а також повне незнання законів товарно-грошового обігу дались взнаки, передусім це відобразилося на якості руських монет X-XI ст. Срібло, скажімо, розбавляли лігатурою доти, доки воно само не ставало домішкою до неї.

XII-XIII ст. у нумізматичній літературі прийнято називати безмонетним періодом. У XII ст. з обігу давньоруських земель майже цілковито зникає

Одинадцяті Сумцовські читання

карбована монета, натомість у скарбах трапляються гривні – срібні злитки різної форми та ваги. Гривня стає основним елементом грошової системи Стародавньої Русі.

Термін “гривня” спочатку був пов’язаний із нашійним обручем із дорогоцінного металу: воїни в 10-11 ст. одержували їх як нагороду, в 12-14 ст. у східних слов’ян вони стають лише жіночою прикрасою, а одночасно набувають значення грошової одиниці. В фондах музею зберігаються одна золота та декілька срібних шийних гривень.

Найпоширеніші гривні – як платіжно-грошові одиниці 3-х типів: київська, чернігівська, новгородська; іноді зустрічаються литовські й татарські гривні.

Київські гривні, безумовно, були головним платіжним засобом у великих операціях купівлі-продажу XII-початку XIII ст. на території Південної та Південно-Західної Русі. За формою вони нагадували ромб із обрізаними кутами вагою 160-196 г.

Музейна збірка нараховує шість срібних гривень київського типу з характерними їм розмірами: висота злитків становить від 40 – до 85 мм, ширина – від 40 – до 78 мм при вазі від 152 – до 159 грамів срібла 950-970 проби.

Щодо чернігівської гривні існує думка про перехідний характер цього платіжного засобу від київської до новгородської гривні. Вона датується другою половиною XIII ст. В основу чернігівської гривні покладено злиток у формі ромба (як і в київської гривні), але кути його було розплющено.

Новгородські гривні у XII-XIII ст. були основною одиницею так званої північної системи руської ваги. Новгородські гривні – подовгі бруски срібла, здебільшого трикутні в розрізі. Кількість гривень такого типу в колекції музею зовсім невелика – новгородська тіна, розміром 145/15 мм та вагою 195,25 грама і новгородська полтіна – половина цілого бруска, якій відповідає половина вартості. Вага такої полтіни 92 грама, висота та ширина – 65/15 мм.

Як уже згадувалось, у скарбах можна натрапити ще й на литовські гривні (період їхнього поширення, за М. Котляром, припадає на 1240-1250-ті роки) – злитки паличкоподібної форми із заглибинами, вагою приблизно 190 г.

Навала монголо-татарів і пограбування руських земель призвели до того, що багато срібла було переховано у скарби, решту вивезли загарбники. З цих залишків у XIII ст. були відлиті схожі на човник татарські гривні вагою 196 г. Такий “човник” є і в колекції ХІМ: 100 мм довжина, 23 мм ширина і вага – 202,86 грама.

У XIII ст. з’явилися карбованці – срібні злитки, вагою вдвічі менші за гривню. Ця грошова одиниця побутувала переважно в Новгородській та Московській землях. У XV ст. у Новгороді срібний карбованець остаточно витіснив гривню з обігу.

Харківський історичний музей

Отже, та невелика кількість монет Київської держави, яка зберігається в фондах Харківського історичного музею, не дає нам, на жаль, повну уяву про становлення і розвиток грошової системи Давньоруської держави, але є, безперечно, безцінним подарунком для її нащадків.

Велике значення мають давньоруські монети як історичне джерело при вивченні політики Стародавньої Русі. Монети першопочаткового карбування – це особливо цінний матеріал для вивчення давньоруської писемності й давньоруської мови. Надзвичайно цікавими є монети X-XI і як пам'ятки мистецтва, які зберегли до нашого часу найдавніші портрети.

В.Л. Гомжин,

наук. співробітник відділу фондів ХІМ

МЕБЛІ В ЖИТЛОВИХ ІНТЕР'ЄРАХ ДАВНЬОРУСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ

Генеза українського меблярства сягає часів Київської Русі. Саме в тій державі різноманітні види декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема, деревообробка, досягли високого рівня розвитку.

Характерним атрибутом князівської влади були різноманітні за формою та оздобленням трони. Так, на срібниках Володимира, де князь зображений на троні, напис свідчить: “Владимир на столе, а се его серебро”. У даному випадку слово “стіл” є синонімом слова “трон”, а “сидіти на столі” у ті часи означало правити державою або князівством. Про давньоруський трон згадує і арабський мандрівник Ібн-Фадлан (X ст.): “Престол же его велик и украшен драгоценными камнями”. Подібним чином оздоблювалися трони візантійських правителів – мозаїкою, бронзовими чеканками з фігурним орнаментом.

У князівському житловому інтер'єрі побутовали ліжка. Одне з них згадується у “Слові о полку Ігореве”: князь Святослав “лежить на кровати тисове”. Тут мається на увазі цінна порода деревини – тис (нагадує червоне дерево), що у Середньовіччі був широко розповсюджений у Європі, в т. ч. на території нинішньої України. У літературному творі “Слово о богатом и бедном” (XII ст.) говориться, що “богатому готовят одр слонов настлан перин наволочных”. Очевидно, під виразом “одр слонов” треба розуміти дерев'яне ліжко, прикрашене інкрустацією слоновою кісткою.

Відомі різні назви ліжка. Зокрема, воно називалося також “одром” (звідсіля “одрина” – спальна кліть), “ложем” (звідсіля “ложниця”) і “постіллю”

У будинках заможних верств тогочасного суспільства набір меблів був досить різноманітним. Так, у Лаврентійовському літописі часто згадуються окремі види меблів, як-то: столи, стільці, лави, одр, ложе, постіль, ліжко, престол тощо. Столи і лави згадуються у розповіді про землетрус у Києві: “потре каменье дробное, сверху падая, и столы и скамьи”. Термін “столец”

Одинадцяті Сумцовські читання

відповідав сучасному слову “стілець”. Так, у розповіді про прийом Ярославом Осмомислом боярина Петра говориться: “поставиша Петрови столец и седе”. Крім того, меблями для сидіння і лежання слугували різноманітні дивани з ажурними орнаментальними спинками, широкі крісла з напівкруглими спинками тощо. Біля сімейних вогнищ побутували фігурні кронштейни, що були випиляні з товстої соснової дошки. Археологічні знахідки підтверджують думку про застосування розпису на давньоруських меблях. Наприклад, спинка лави XII ст. знайдена у Новгороді була прикрашена розписом у вигляді травного орнаменту.

Для зберігання домашнього скарбу використовували сундуки, про що свідчать численні їх залишки, знайдені при розкопках великих давньоруських міст. Взагалі, сундук у Середньовіччі був універсальним видом меблів, він міг одночасно слугувати і ліжком, і одним з видів меблів для сидіння, навіть дорожньою валізою під час частих тривалих подорожей князів і знатних господ.

Таким чином, меблі давньоруської аристократії можна поділити на такі групи:

- меблі для сидіння і лежання (трони, лави, ослони, дивани, стільці, крісла, ліжка);
- меблі для зберігання предметів домашнього ужитку (сундуки);
- столи.

Характерна ознака меблів – масивність, що відповідало великим розмірам тогочасних житлових приміщень.

Видовий склад меблів найбагатших верств Давньої Русі в цілому відповідав подібному складу в помешканнях аристократії інших країн тогочасної Європи, зокрема, Візантії.

У добу Київської Русі техніки оздоблення меблів були досить різноманітними: різьблення, інкрустація, розпис олійними фарбами, прикрашення дорогоцінним камінням, позолота.

В.В. Буличова,
зав. сектора відділу фондів ХІМ

ОБЛАЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛІВ ТА СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Релігія та релігійний культ займають значне місце у житті багатьох людей всього світу. Під культом розуміється релігійне шанування різних предметів та надприродних істот, яке відбивається у формі обрядів, таїнств, свят, жертвоприношень та ін.

У колекції тканин Харківського історичного музею серед більш ніж 100 предметів, що відображають християнський, іудейський, мусульманський релігійний культ, налічується 28 музейних предметів, які є облаченням

Харківський історичний музей

православних церковнослужителів та священнослужителів. Відомо, що облачення відіграє значну роль під час відправлення будь-якого релігійного культу та містить у собі особливе потаємне значення. На даний час серед церковних старожитностей з колекції музею предмети культу, виготовлені з тканин, зокрема, церковне облачення, є найменш вивченими. На початковому етапі дослідження автор ставить перед собою задачу надати інформацію про їх наявність у колекції музею і класифікувати їх відповідно до способу використання та того духовного змісту, яким наповнений кожен предмет облачення.

Предмети облачення надходили до колекції музею протягом 20 ст., починаючи з часу підготовки та проведення у Харкові 12 археологічного з'їзду, час їх виготовлення та побутування вкладається в хронологічні рамки з середини 18 ст. до 10-х р. р. 20 ст. Більша частина цих предметів виготовлена з коштовних тканин: атлас, шовк, оксамит, парча та парчеві тканини, але також є предмети, виготовлені з тканини домашнього виробництва та з недорогих фабричних тканин; предмети мають декоративне оздоблення, містять релігійну символіку, надану у той чи інший спосіб (намальовані, вишиті або виткані стилізовані хрести, зображення на релігійну тематику). Для закріплення у свідомості віруючих догмата про “божественну” природу релігії та релігійного культу, церковне облачення має вигляд урочистих шатів. Це пояснюється тим, що християнство, запозичене з Візантії, на Русі також відзначалося яскравою, пишною обрядовістю, що давало сильний емоційний вплив на людей. Такі ж емоції повинно було викликати і церковне облачення.

У колекції зберігаються 2 стихарі, 1 орарь, 2 підризники, 4 пояси, 3 епітрахілі, 5 риз (фелоней), 1 саккос, 1 орнат, 2 омофори, 2 митри, 3 набедренника, 2 палиці, 1 сулок, та деякі деталі облачення: фрагменти підризників (вишиті подільники та поруч), зразки металевого мережива та гаптовані накладки у формі хреста.

Усі перелічені предмети мають назву і походять від вже існуючих протягом багатьох віків елементів церковного облачення, що підкреслює сталість і догматизм культу. Кожен з цих предметів наділений особливим духовним навантаженням, символізує вбрання духовного рицаря, який повинен не тільки вчити людей добру, але й вести їх серця до доброчесності і вічного спасіння.

Стихар являє собою довге вбрання з широкими рукавами, як правило, парчеве, слугує верхнім облаченням диякона, але може бути і нижнім облаченням священника та архієрея.

Орарь – рід довгої неширокої стрічки, яка належить до облачення іподиякона, диякона та архідиякона і носить під час богослужіння на лівому плечі (з невеликими варіаціями по ходу служби). Орарь є символом приналежності диякона до церковнослужителів.

Одинадцяті Сумцовські читання

Підризник є нижнім облаченням священика та архієрея, носить з різного виду поясами.

Епітрахіль одягається священиком на шию зверху підризника і є ні чим іншим як дияконський орарь, середина якого обертається навколо ший, а два довгі кінці з'єднані поряд. За своїм духовним змістом епітрахіль є символом священства, благодаті, тому без неї не проводиться жодне богослужіння та священнодійство, не читаються молитви, не проводяться таїнства покаяння, вінчання тощо.

Фелонь також є символом священства. Являє собою парчеве, ткане золотом або сріблом довге та широке облачення без рукавів. Зображує собою хламиду, у яку вдягли Спасителя воїни, що глумилися над ним, і повинна нагадувати священику, що він під час служби своєї стає схожим на Господа, який приніс себе в жертву, щоб виправдати людей, і тому священик повинен облачатися у фелонь, як у правду.

Саккос представляє архієрейське облачення, яке виконує роль фелоні і має однакове з нею духовне значення.

Орнат, за наявними відомостями, є урочистим одягом головного персонажа релігійної сцени, можливо, архієрея, його духовний зміст ще потребує вивчення.

Омофор у архієрейському облаченні є одним з заключних елементів, має вигляд довгої широкої смуги або плата з зображенням хреста. Омофор носить на плечах поверх інших архієрейських облачень, одним кінцем спускається спереду, другим – ззаду. Омофор є символічним зображенням вівці, яка заблукала і яку пастир поклав собі на плече і приніс в дім, символізує собою спасіння Ісусом Христом роду людського.

Митра є головним убором, що увінчує єпископське облачення, але на відзнаку особливих заслуг вона може надаватися і священику. У потаємному значенні символізує терновий венець Ісуса Христа і тканину, якою була обвита голова Ісуса під час погребіння.

Набедреник, палиця та сулок відносяться до так званого нагородного облачення священнослужителів.

Набедреник має вигляд чотирикутного трохи видовженого плата з зображенням хреста; надається священику як перша нагорода і носить на лямці на рівні стегна з правого боку; знаменує меч духовний, тобто слово Боже, яким пастир повинен бути постійно озброєний.

Палиця має форму ромбовидного плата з зображенням хреста у центрі, надається архімандритам та заслуженим священикам як нагорода другого рівня, носить на лівому боці на рівні стегна, має однакове з набедреником потаємне значення.

Сулок являє собою чотирикутний плат, зібраний по верхньому краю на шнурок або стрічку, одягається на рукоять посоха архієрея після посвячення

Харківський історичний музей

його у сан і слугує для прикрашення рукояті та полегшення участі того, хто несе посох.

На жаль, церковне облачення у колекції музею представлене окремими предметами, збірка не може претендувати на вичерпну повноту, оскільки не відображає усі відповідні комплекси церковного та священного одягу. Що стосується фрагментів облачення, вони можуть слугувати матеріалом для вивчення різновидів монастирської вишивки та гаптування. Подальше вивчення предмета дослідження, акумуляція усієї наявної інформації про церковне і священне облачення допоможе не тільки у науково-фондовій роботі автора (щодо атрибуції колекції), а і в експозиційній та виставочній діяльності музею загалом.

Л.Г. Овчіннікова,
ст. науковий співробітник відділу етнографії ХІМ

УКРАЇНЬСЬКА ВИШИВКА – ГАЛУЗЬ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

Українська вишивка – це одна з численних галузей українського народного мистецтва, один з найбільш улюблених і поширених різновидів народної творчості. Це найкращий свідок прадавньої культури нашого народу, виплеканої й збереженої впродовж віків і переданої нам у спадщину.

У виробках українських вишивальниць нас захоплює піднесений світ краси і фантазії, поетичного осмислення життя, світ натхненних образів, коріння яких сягає міфології, звичаїв і уявлень наших предків.

Перші згадки про вишивання зустрічаються у стародавніх істориків, про нього свідчать і археологічні знахідки, які вказують на те, що на наших прадідівських землях була дуже висока культура. Останні мають сюжети, які дають змогу дослідникам виявити і простежити різноманітні форми чоловічого та жіночого одягу, його пишне декоративне оздоблення золотими нашивками, аплікацією з кольорової шкіри, декоративними швами. Узори утворюються з поєднання кружечків, спіралей, завитків, а також з пишної рослинної орнаменталії у вигляді стебла рослин, листя лавра, лотоса, грон винограду.

З історичних часів княжої доби знаємо, що наші князі та боярство носили дорогий вибагливий одяг, оздоблений золотом і сріблом. В “Ізборнику Святослава” XI ст. є намальована жіноча постать з вишитими рукавами. Це один із доказів того, що вишивка на наших землях існувала з давніх давен.

З часів Володимира Мономаха є свідчення, що княгиня Ганна, сестра Ярослава, започаткувала школу мистецького шиття й сама керувала цією майстернею. Безумовно, це було почесне заняття, якщо ним не нехтувала сама княгиня. З княжих та монастирських майстерень, з гетьманських та козацьких дворів це вміння дійшло і до простого люду.

Одинадцяті Сумцовські читання

Велика любов нашого народу до краси та високорозвинений естетичний смак української жінки вклали глибокий зміст у вишиванки, пов'язані з побутом та родинними чи релігійними обрядами.

Сорочку в Україні здавна гарно прикрашали. Вона є найрепрезентативнішою частиною одягу. Жіноча сорочка дістала головні прикраси на рукавах, а чоловіча – на пазусі. Вишивали і комір та поділ. В Україні був звичай, коли новонародженій дитині дарували сорочку (очевидно, вишиту) або крижмо. В старовину це мало обрядове значення, тому що старші люди заздалегідь дбали про сорочку на смерть, а сорочку, в якій вінчалися, зберігали все життя. Дівчина-наречена вишивала сорочку судженому.

Вишивані рушники в Україні здавна надзвичайно поширені і мали велике значення в родинних обрядах. Для щоденного вжитку було декілька видів рушників: кілкові, що висіли на дерев'яному цвяшку-кілку; настільні, якими застеляли стіл, накривали хліб; утиральники – для витирання рук та тіла; стирачі – для посуду. Домашні ікони, стіни, вікна, двері прикрашали гарно вишитими декоративними рушниками.

Вишивані хустки, хустинки, скатертини були дуже поширені в давнину. Значення вишивання рушників, хусток в українському народному житті закріпилося і в піснях. Вишивали також постільну білизну: наволоки, простирадла, “підзорники” (декоративні прикраси полу та ліжка).

Все, що вишивалося в Україні, мало своє призначення, в символічних знаках творів були заховані побажання добробуту, віщування щастя й добра, оберіг від зла.

Творчість сучасних майстрів виявляє глибокий зв'язок з традиціями народної вишивки, збереження і подальший розвиток її художньо-образної структури. Головне те, що сучасна вишивка зберігає духовний світ нашого народу і доводить, що народне мистецтво – це велике надбання нашої культури.

У фондах Харківського історичного музею зберігаються цікаві вишиті речі і молоде покоління має змогу на цих чудових зразках учитись пізнавати мистецькі скарби.

Д.В. Богданов,
*ст. науковий співробітник
науково-освітнього відділу ХІМ*

ГВИНТІВКА “МОСІНА” У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

В колекції ХІМ представлена гвинтівка конструкції С.І. Мосіна – знаменита “трилінійка”, одна з найкращих магазинних гвинтівок у світі, що прослужила вірою і правдою більше півстоліття.

Харківський історичний музей

Роботу над магазинною зброєю капітан Мосін почав у 1882 році, тобто ще до появи у 1883 р. “Комісії для випробування магазинних рушниць”, що вивчала можливість оснащення ними російської армії.

Вершиною винахідницької діяльності Сергія Івановича Мосіна стала 7,62-мм гвинтівка зі серединним магазином, відома як “трилінійка”. У 1889 р. у майстерні Оранієнбаумської офіцерської стрілецької школи склали дослідний зразок з трапецевидним магазином, з дверцятами, до яких прикріплювався механізм підйому патронів. Але головною новинкою Мосіна була відсічка-відбивач, що забезпечувала подачу патронів по черзі з магазину, викидаючи (“відбиваючи”) з казенника стріляну гільзу.

Однак, перш ніж поступити на озброєння “трилінійка” витримала жорстку конкурентну боротьбу з виробами бельгійського фабриканта Л. Нагана. У 1890 р. суперники представили спеціальній комісії Військового відомства свої 7,62-мм зразки, розраховані на стрільбу тупоконечними кулями. У березні Мосін представив покращений зразок, що випробовувався потім паралельно з гвинтівкою Нагана на право поступити на озброєння російської армії. Бельгієць програв, але тим не менш розробку “магазинки” військовий міністр П.С. Ванновський доручив йому, а Мосіну запропонував представити гвинтівку лише для порівнювальних випробувань. Перед їх новим етапом вирішили виготовити по 300 гвинтівок обох типів. Наган, який володів фабрикою, не думав, як їх випустити, відпрацьовував свою модель, при цьому запозичивши у суперника спосіб відсічки патронів, конструкцію курка і бойової личинки.

Порівнювальні випробування поновилися 21 грудня 1890 року. Всі 104 відмінно виконані гвинтівки Нагана не мали поломок, але була 31 несправність. У 300 “трилінійок” нарахували 8 поломок і 270 несправностей – наслідок гарячкової підготовки. Наган вважав себе переможцем, але у березні 1891 р. Мосін представив на додаткові стрільби 30 покращених гвинтівок. З них зробили 62293 постріли, з бельгійських – 62795 – майже однаково.

На засіданні комісії Мосіна підтримав професор Михайлівської артилерійської академії, математик, генерал-лейтенант П.Л. Чебишев, який довів, що вітчизняна зброя простіша, технологічніша бельгійської і буде дешевше у виробництві. Зібрання проголосувало за прийняття на озброєння “трилінійки”. У квітні Олександр III затвердив рішення комісії.

Протягом 16 років російська армія завершила переозброєння на “трилінійки”, отримавши 3133375 піхотних, 421025 драгунських, 187572 козацьких та 54135 учбових гвинтівок 1891 р. та її варіантів.

У 1910 р., через 2 роки після появи нового патрона з гостроконечною кулею, що має більшу пробивну силу та підвищену дальність прямого пострілу, “трилінійку” модернізували. Механік Сестрорецького заводу В.П. Коновалов розробив новий приціл з дуговою рамкою для ведення вогню на 3200 кроків

Одинадцяті Сумцовські читання

(2276 м); для запобігання розколу ложа, через збільшення сили віддачі, почали вкручувати нагельний гвинт, що приймав на себе частину її енергії. У 1924-30 роках гвинтівку зразка 1821 р. знов покращили, підвищивши бойові та експлуатаційні якості і спростивши технологію виготовлення. Зброярі Є.К. Кабаков та І.А. Комарицький створили багнет з простою та надійною пружинною защілкою, замість ложевих кілець застосували пружинні системи Федорцева І.А., змінили форму мушки та прикрили її від випадкових ударів циліндричним намушником П.К. Паншина, гранену поверхню патронника зробили круглою. 28 квітня 1930 року модернізована “трилінійка” була включена до системи озброєння Радянської армії і випускалася до 1944 року. На базі цієї гвинтівки був розроблений снайперський варіант, що відрізнявся наявністю оптичного прицілу, іноді зігнутою формою рукоятки, кращою якістю виготовлення каналу ствола і був на озброєнні Радянської армії до 1963 року.

Харківський історичний музей

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

О.Д. Івах. Основні напрями роботи Харківського історичного музею зі збереження історії подій Великої Вітчизняної війни.....	3
М.С. Юрченко. Велика Вітчизняна війна: пошуки та дослідження сучасної історичної науки	6
Я.С. Музиченко. Етнокультурна спадщина України у роки 2-ї світової війни: втрати, облік, реституція	7
А.В. Легейда. Нагороди СРСР, присвячені боротьбі з фашизмом, у колекції Харківського історичного музею.....	9
В.В. Заборовський. Порівняльний аналіз бойових якостей літаків винищувальної авіації ВПС Радянського Союзу і Німеччини на початку Великої Вітчизняної війни	12
В. Власко. Участь Валентини Степанівни Гризодубової у Великій Вітчизняній війні і її внесок у Перемогу над фашистськими загарбниками.....	14

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

О.Д. Рябченко. “План Маршала” і сучасні проблеми у контексті економічних змін післявоєнної і нинішньої Європи	17
В.М. Орлова, Н.М. Островерх, А.І. Куденко. Цілі і механізм економічної допомоги згідно “Плану Маршала”	19
В.Ю. Харко, В.Д. Єлісєєв. Економічні передумови і наслідки угоди лендлізу	21
Р.О. Нестеренко. Вплив маркетингу на формування інтелектуального капіталу.....	22
К.І. Бакуменко. Знахідки елементів лускових скіфських обладунків на території Харківської області.....	23
Ю.А. Конюшенко. Видавнича діяльність Харківського історичного товариства	26
О.М. Пантелєй. М.Ф. Сумцов: життя на благо Вітчизни	28
Н.О. Яковлєва. Діяльність М.Ф. Сумцова у Музеї Слобідської України ім. Г.С. Сковороди.....	29

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Ю.О. Чижова. Співробітництво ХІМу та МДПК у роботі Малої Академії наук: основні підсумки та перспективи розвитку.....	31
Л.Ю. Глазкова. Становлення Харкова як адміністративного та культурного центру Слобожанщини (1726-1765 рр.).....	33
В.В. Пугач. Військові реформи 1860-1870 р.р. на Харківщині	36
О.М. Желтобородов. До питання організаційної структури та спорядження особового складу 4-го уланського Харківського полку у 1914 р.....	37
Д.М. Дудко. Стародруки літературно-меморіального музею ім. Г.С. Сковороди	41
І.Ю. Савеленко. “Книга Пам`яті України” та “Книга скорботи України” як джерело інформації з історії подій 1941-1943 рр. на Харківщині.....	43
В.А. Сушко. Друга світова війна в народних розповідях. (За матеріалами етнографічних досліджень українців Слобожанщини).....	45
І.О. Роман. Виставка “На вівтар Перемоги (до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників)” у ХІМ	46
А.В. Панченко. Історія Харківської холодногірської в’язниці (19 – поч. 20 ст.).....	50
І.А. Сніжко. Відкриття нової пізньопалеолітичної стоянки на Харківщині.....	54
Л.І. Бабенко. Поховання воїна-вершника скіфського часу поблизу смт Коротич на Харківщині	55
Л.І. Бабенко. Біметалевий меч ранньоскіфського часу з довоєнної колекції ХІМ.....	58
В.С. Аксьонов. Лук з катакомби № 65 Верхньо-Салтівського могильника.....	60
М.В. Хоружа. Комплекси Неталівського селища (дослідження 2005 р.)	63
В.О. Казус. Перебудова виставки Харківського історичного музею “Харків 1941-1943 рр.”	66
О.М. Сошнікова. Проблемний комплекс експозиційної історії Великої Вітчизняної війни в ХІМ.....	69
О.М. Сошнікова. Символи національної культури як об’єкт музейної комунікації.....	70
О.В. Дьякова. Участь харків’ян у західноєвропейському русі Опору	72

Харківський історичний музей

В.Тоцька. Допомога музеїв сучасним дослідникам	74
В.В. Заборовський. Можливі напрямки використання досвіду бойового застосування винищувальної авіації в сучасних умовах	75
А.І. Федосєєнко. Образ Ангелів захисників. Реставрація ікони “Архангел Рафаїл”	79
О.Є. Ткаченко. Голка як знаряддя магічних дій (за матеріалами польових досліджень 2002 – 2004 років)	82

НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ, АТРИБУЦІЯ І КАТАЛОГІЗАЦІЯ МУЗЕЙНИХ ЗБІРОК

А.М. Прохоров. Колекція листівок періоду 1-ї світової війни в зібранні ХІМ	84
Д.В. Бадаєв. Серпи у колекції ХІМ	88
Т.В. Зибіна. Монументальні дзвони В колекції ХІМ	92
Н.В. Звержховська. Російські державні асигнації у колекції ХІМ.....	94
Т.А. Горлова, Н.М. Іванова. Роботи фотографів-художників Харкова 19 – поч. 20 ст. у колекції ХІМ	97
Л.В. Никипоренко. Колекція журналів “Былое” у фондах ХІМ	100
С.В. Мірошніченко. Розвиток газетної справи у Харківській губернії в 19 – на поч. 20 ст. (на матеріалах ХІМ).....	101
Т.В. Зибіна. Дерев`яні вибійчані форми в етнографічній збірці ХІМ	104
Н.В. Огурцова. Різдвяний сувенір окупантам Харкова (несподіванка атрибуції колекції кераміки ХІМ)	107
О.М. Плахоття. Формування грошової системи Київської Русі: колекція монет ХІМ	109
В.Л. Гомжин. Меблі в житлових інтер'єрах давньоруської аристократії.....	112
В.В. Буличова. Обличчя православних церковнослужителів та священнослужителів у колекції ХІМ	113
Л.Г. Овчіннікова. Українська вишивка – галузь народного мистецтва	116
Д.В. Богданов. Гвинтівка “Мосіна” у колекції ХІМ.....	117

Для нотаток

Наукове видання

ОДИНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

**Збірник матеріалів наукової конференції
“Подвигу народному жити у віках”**

15 квітня 2005 р.

Видавець: Харківський історичний музей,
61003, м. Харків, вул. Університетська, 5

Відповідальний за випуск: *В.А. Цигульов*